

# Akademisk frihet i Norden: lagstiftning, praxis, utmaningar

---

En rapport från de nordiska fackförbunden  
inom högskolesektorn  
2024



**FORSKER**  
**FORBUNDET**





# Inledning

Denna rapport är skriven av företrädare för nordiska fackförbunden inom högskolesektorn. Det är ett försök att samla och presentera tillgänglig information om förutsättningarna för akademisk frihet – både *de jure* och *de facto* – i de nordiska länderna. Förutom ett ramverk för att förstå akademisk frihet som en samhällsnytta och en internationell skyldighet presenterar vi en översikt över gemensamma utmaningar samt i varsitt kapitel en genomgång av utmaningarna som den akademiska friheten i Danmark, Finland, Island, Norge och Sverige står inför.

Rapporten har skrivits på uppdrag av de nordiska fackförbunden inom högskolesektorn efter ett beslut vid vårt nordiska möte 2023. Den är skriven av representanter utsedda av dessa förbund.

Medförfattarna/redaktionsgruppen som ansvarar för denna publikation består av: Jon Iddeng och Jorunn Dahl Norgård (Norge, Forskerforbundet), Petri Mäntysaari (Finland, Professorsförbundet), Karin Åmossa och Haro de Grauw (Sverige, SULF), Brian Arly Jacobsen och Frederik Hertel (Danmark, DM) samt Ármann Höskuldsson, Hólmfríður Garðarsdóttir och Henry Alexander Henrysson (Island). Det första och sista kapitlet står samtliga författare bakom, medan de nationella rapporterna är skrivna av representanter från respektive lands fackförbund: Arly Jacobsen/Hertel (Danmark), Mäntysaari (Finland), Henrysson (Island), Iddeng (Norge), Åmossa (Sverige).

# Abstrakt

Akademisk frihet i de nordiska länderna befinner sig under press på grund av en rad faktorer som behöver åtgärdas för att upprätthålla regionens ledande position inom oberoende forskning och utbildning. Trots att den nordiska modellen länge har varit ett globalt riktmärke hotas de grundläggande principerna för akademisk frihet av utmaningar som managementism, beroende av extern finansiering, otillbörlig politisk inblandning, otrygga anställningar och en allt hårdare debattklimat i samhället. De nordiska fackförbunden inom högskolesektorn står eniga i vår föresats att skydda denna frihet och att se till att den förblir en grundsten för demokratiska samhällen och intellektuella framsteg.

## Nyckelfrågor för försvaret av akademisk frihet i Norden

### 1. Minskad kollegial styrning och akademisk autonomi

Akademisk frihet handlar om individens rätt att forska och undervisa fritt samt kollegial styrning inom akademiska institutioner. Skiftet mot centraliserade styrningsmodeller där ledningen har beslutsfattande makt minskar den akademiska personalens autonomi och möjligheter att bestämma riktningen för forskning och undervisning. Kollegialt styre är en viktig mekanism för att skydda den akademiska friheten. Fackförbunden kräver att demokratiska beslutsprocesser som ger den akademiska personalen en meningsfull roll i att forma policyn och prioriteringarna för sina institutioner, och därigenom skyddet för den kollektiva delen av akademisk frihet, återställs.

### 2. Extern press och finansieringsberoende

Akademisk frihet bygger på forskarnas möjligheter att söka kunskap utan extern inblandning. Men i de nordiska länderna hotas detta oberoende av ett ökat beroende av stöd från näringslivet eller finansiering kopplad till parametrar som satts av regeringen, kopplade till specifika resultat eller riktade till vissa områden till nackdel för andra. Forskare behöver i allt högre grad anpassa sitt arbete efter kommersiella eller statliga finansiärers prioriteringar, vilket resulterar i en undanträngning av kritisk och nyfikenhetsdriven forskning som kanske inte har lika omedelbara tillämpningar men som ändå lägger grunden för demokratins motståndskraft och framtida forskningsgenombrott. Fackförbunden kräver statlig finansiering som är pålitlig, obunden och inte grundad på kvantitativa resultatindikatorer. Denna typ av statlig finansiering är nödvändig för att skydda akademins autonomi och för att säkerställa att forskning drivs av vetenskaplig undersökning snarare än externa agendor.

### 3. Politiskt och ideologiskt inflytande

Otillbörlig politisk inblandning är ett direkt hot mot den akademiska friheten, eftersom den undergräver oberoendet av institutioner som ska fungera som kritiska röster i samhället. I flera nordiska länder formas högre utbildning och forskning i allt högre grad av statlig reglering, vilket kan äventyra det akademiska arbetets objektivitet och integritet. Förmågan att fritt utforska och kritisera samhälls- och politiska frågor är den akademiska frihetens kärna. Fackförbunden efterlyser starkare skydd för att säkerställa att lärosäten förblir fria från politisk kontroll så att forskare och utbildare kan utöva oberoende analys och kritik, vilket är avgörande för en sund demokrati.

### 4. Otrygga anställningar

Trygg anställning är en förutsättning för verklig akademisk frihet. Korttidsanställningar och anställning som villkoras av extern finansiering gör anställda i akademien sårbara, vilket tvingar dem att undvika innovativ, långsiktig och högriskforskning för att säkra sina framtida karriärmöjligheter. Denna situation undergräver friheten att bedriva forskning utan rädsla för att förlora sitt jobb, vilket är en grundläggande del av akademisk frihet. De nordiska fackförbunden inom högskolesektorn menar att långsiktiga, stabila anställningar är avgörande för att skapa en miljö där akademiker kan utmana etablerade normer och undersöka och utveckla innovativa idéer utan begränsningar och därigenom till fullo utöva sin akademiska frihet.

## **5. Trakasserier och hot mot yttrandefriheten**

Rätten att uttrycka kontroversiella eller impopulära åsikter är en central del av akademisk frihet. Men den tilltagande förekomsten av trakasserier och hot mot akademiker i Norden urholkar denna frihet. Allt fler akademiker utsätts för hot som kan leda till självcensur, särskilt de som arbetar med känslig eller politiskt laddad forskning. Akademisk frihet undergrävs om inte akademiker kan tala om och publicera sina resultat utan rädsla för repressalier. De fackliga organisationerna kräver starkare skydd och stödsystem för att säkerställa att akademiker fritt kan delta i den offentliga debatten och utöva kritisk forskning utan att utsättas för personlig eller yrkesmässig skada.

Sammanfattningsvis har alla dessa utmaningar direkt påverkan på akademisk frihet, som är en grundläggande princip för oberoende forskning, högre utbildning och demokratiskt engagemang. Genom att ta itu med dessa frågor – oavsett om det sker genom att säkra offentlig finansiering, att stå emot politiskt inflytande, att säkerställa anställningstrygghet, att stärka kollegial styrning eller att skydda yttrandefriheten – kan Norden fortsätta att fungera som en global förebild för akademisk frihet. Omedelbara åtgärder behövs för att försvara dessa friheter och för att upprätthålla den integritet och innovation som länge har kännetecknat akademien i Norden.

# Innehållsförteckning

<b>1. Akademisk frihet och varför den är viktig</b>	<b>7</b>
1.1 Akademisk frihet som gemensam tillgång	7
1.2 Akademisk frihet i internationell rätt och konventioner	8
1.3 En arbetsdefinition av akademisk frihet och dess viktigaste beståndsdelar	10
1.4 Om akademisk frihet och uttrycksfrihet	13
1.5 Akademisk frihet i världen, i Europa och i Norden – tendenser och utmaningar	13
1.6 Akademisk frihet och de fackliga organisationerna	15
<b>2. Akademisk frihet i Danmark</b>	<b>16</b>
2.1 De jure-status	16
2.2 De facto-status	17
2.3 Sammanfattning av en undersökning om akademisk frihet bland fackliga företrädare	19
2.4 Utmaningarna ur anställdas/fackens perspektiv	21
<b>3. Akademisk frihet i Finland</b>	<b>23</b>
3.1 Inledning – högre utbildning i Finland	23
3.2 De jure-status	25
3.3 De facto-status	29
3.4 Utsikterna	31
<b>4. Akademisk frihet på Island</b>	<b>32</b>
4.1 Lagstiftningen	32
4.2 Akademin på Island: attityder och förståelse	34
4.3 Framtiden för akademisk frihet på Island	35
<b>5. Akademisk frihet i Norge</b>	<b>36</b>
5.1 Skyddet av akademisk frihet i lagstiftningen (de jure-status)	36
5.2 Akademisk frihet de facto	38
5.3 Utmaningar: forskningsfinansiering, tid och anställningstrygghet	42
<b>6. Akademisk frihet i Sverige</b>	<b>45</b>
6.1 Juridiskt skydd - de jure-status	45
6.2 Politisk och ekonomisk påverkan	45
6.3 Hot, hat och otillbörlig påverkan	48
<b>7. Akademisk frihet i Norden: sammanfattning, slutsatser och rekommendationer</b>	<b>51</b>
7.1 Observationer och utmaningar	51
7.2 Rekommendationer	53

# 1. Akademisk frihet och varför den är viktig

Människor och mänskliga samhällen förlitar sig på att den kunskapen som de bygger sina liv och handlingar på är sanningsenlig. För att uppnå detta måste forskning och utbildning vara fri och oberoende av andra intressen samt vara verifierbar. Akademisk frihet garanterar detta. Akademisk frihet är en förutsättning för att kunna hitta rationella och rimliga lösningar på de många utmaningar som vårt samhälle och mänskligheten står inför. Att skydda och främja akademisk frihet bidrar till demokrati, mångfald och mänskliga rättigheter.

Medan friheten för vetenskaplig forskning är en universell rättighet och gemensam tillgång bör den akademiska friheten skyddas särskilt vid universitet och andra lärosäten. Dessa har ett särskilt ansvar för att tillgodose samhällets behov av grundläggande, nyfikenhetsdriven forskning, att upprätthålla en bred kunskapsberedskap och att fungera som ett kritiskt korrektiv för att värna om sanningen och för att fördjupa kunskap. Varken politiska partier, kommersiella intressen, religiösa samfund, trollfabriker eller andra särintressen bör påverka detta. För att citera ministrarna med ansvar för högre utbildning inom det europeiska området för högre utbildning (EHEA) är akademisk frihet "en nödvändig förutsättning för att lärosäten ska producera och överföra kunskap som en allmän nytta till gagn för samhället".<sup>1</sup>

## 1.1 Akademisk frihet som gemensam tillgång

Demokratiska samhällen förlitar sig på välinformerade beslut, baserade på fakta och vetenskapliga bevis. Akademisk frihet säkerställer att forskare och utbildare kan skapa en sund oberoende och mångsidig kunskapsbas för samhällets beslutsfattande. Utan akademisk frihet riskerar beslut att fattas utifrån snäva intressen, ideologi eller desinformation, vilket undergräver själva grunden för demokrati och samhällets motståndskraft. För att en rik och nyanserad samhällsdebatt ska finnas måste olika perspektiv och röster kunna höras. Akademisk frihet tillåter akademiker inte bara att förklara vad som erkänns som sanning inom det vetenskapliga samfundet utan också att utforska och utmana etablerade sanningar och normer. Genom att främja en mångfald av forskningsområden, synpunkter och välgrundade åsikter bidrar den akademiska friheten till en mer informerad och dynamisk samhällsdebatt. Detta är särskilt viktigt i en tid då sociala medier och andra plattformar ofta förstärker polariserade och alltför förenklade berättelser. Akademisk frihet möjliggör forskning som undersöker och utmanar orättvisor och diskriminering, vilket bidrar till att lyfta fram och bekämpa dessa frågor.

Frihet att lära är en mänsklig rättighet. Akademisk frihet frigör möjligheten att söka sanningsenlig kunskap och att studera ämnen och frågor som man själv väljer. Ett centralt mål för högre utbildning är att utveckla studerandes förmåga till kritiskt tänkande. Genom att verka i en miljö som kännetecknas av akademisk frihet kan lärare och forskare inspirera studenter att tänka kritiskt och självständigt, vilket är en förutsättning för att skapa medvetna och engagerade medborgare. Akademisk frihet möjliggör en pedagogik som uppmuntrar till ifrågasättande och reflektion, vilket är nödvändigt för att ta sig an framtida samhällsutmaningar.

Vetenskapens integritet är avgörande för att samhället ska kunna behålla förtroendet för vetenskaplig kunskap. Den vetenskapliga forskningens frihet säkerställer att forskare kan arbeta utan påverkan från kommersiella eller politiska intressen, vilket är nödvändigt för att upprätthålla forskningens trovärdighet

---

<sup>1</sup> Bilaga I till Romkommunikén. [https://ehea.info/Upload/Rome\\_Ministerial\\_Communique\\_Annex\\_I.pdf](https://ehea.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique_Annex_I.pdf).

Jfr även European Parliament Academic Freedom Monitor 2023. Börjar med: "Akademisk frihet är allmänt erkänd både som ett grundläggande värde för dagens högre utbildning och vetenskap, och som en förutsättning för väl fungerande demokratiska samhällen".

[https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS\\_STU\(2024\)757798](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_STU(2024)757798)

och kvalitet. Akademisk frihet är en katalysator för vetenskapliga och tekniska framsteg, genom att tillåta forskare att utforska nya idéer och tillvägagångssätt utan att hämmas av traditionella eller politiska begränsningar. Detta leder till innovationer som kan driva utvecklingen framåt och lösa komplexa problem, inte bara för att tjäna kommersiella intressen och enskilda privata företag utan för att gagna samhället i stort.

Akademisk frihet och ansvar är två sidor av samma mynt. Akademisk forskning måste bygga på forskningsetik och etablerade vetenskapliga standarder och kunskap, söka och fastställa fakta och presentera giltiga argument för att stödja eller utmana etablerade sanningar; och därigenom flytta fram gränserna för vår kunskap. Detta kan bara ske om akademiska forskare är så oberoende, fria, ansvarsfulla och medvetna om potentiella intressekonflikter som möjligt. Akademisk frihet är därför en uppsättning principer för att säkerställa detta, även där det finns legitima intressen från det omgivande samhället kopplade till forskning, utbildning och användning av begränsade resurser. På individnivå innebär detta att frihet att forska, undervisa och lära ska säkerställas. På ett övergripande plan innebär det att kvaliteten, oberoendet och allmännyttan av forskning och undervisning, och därmed människors förtroende för vetenskaplig kunskap, ska säkerställas.

Därför måste den fria strävan efter sanning vara grundläggande för både anställda och studenter på våra lärosäten. För att forskare ska kunna söka sanningen, utmana befintlig kunskap, utveckla ny kunskap och framför allt hantera påtryckningar utifrån måste de ha vetenskaplig integritet, oberoende, akademisk frihet och personlig säkerhet. Detta kräver att:

- akademisk personal har anställningstrygghet,
- rekrytering av akademisk personal är meritbaserad,
- forskare har tid och resurser att bedriva fri forskning och att publicera sina analyser och resultat samt förutsättningar för att kunna stå emot när forskningsresultat ifrågasätts,
- vetenskapligt arbete och utbildning bygger på ärlighet, öppenhet och sanningsenlighet,
- forskare är öppna för kritik av sin forskning och för spridning genom att följa god forskningsetik och etablerade akademiska standarder och regler för referenser, peer review och verifierbarhet,
- kunskap och forskningsresultat är tillgängliga för forskare och studenter, samtidigt som forskarens rätt att korrigera och förhindra missbruk av sin forskning respekteras,
- institutionella beslut om undervisning och forskning fattas av akademisk personal enligt principerna för kollegialt beslutsfattande.

## 1.2 Akademisk frihet i internationell rätt och konventioner

Akademisk frihet är ett ideal att sträva efter och en princip att upprätthålla. Målet att garantera akademisk frihet har angetts i ett flertal nationella och internationella deklARATIONER – från American Association of University Professors *Statement of Principles on Academic Freedom and Tenure*, (ursprungligen från 1915), till *Magna Charta Universitatum*, (ursprungligen från 1988), och Ministerkommunikén från Rom (19 november 2020).

Akademisk frihet är dock inte bara ett ideal. Det är en grundläggande rättighet som garanteras av staters bindande skyldigheter enligt internationell rätt. Dess rötter finns i Deklarationen om de mänskliga rättigheter (UDHR) som antogs av FN:s generalförsamling 1948. 1966 antog FN Konventionen om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter (ICESCR) som byggde på UDHR och tog upp rätten till utbildning i artikel 13 samt rätten till intellektuell eller vetenskaplig frihet i artikel 15. Stater som har ratificerat ICESCR har en juridisk skyldighet att skydda och upprätthålla dessa rättigheter.



De övergripande principerna som utgör akademisk frihet under ICESCR kompletteras av viktiga Unesco-rekommendationer som gör dem mer konkreta.<sup>2</sup> Unescos rekommendation från 1997 om ställningen för undervisningspersonal inom högre utbildning är en av de mest omfattande universella beskrivningar av akademisk frihet för akademisk personal. Generellt beskrivs akademisk frihet enligt följande:

Lärare inom högre utbildning har rätt till upprätthållande av den akademiska friheten, det vill säga rätten, utan inskränkning av föreskriven doktrin, till undervisnings- och diskussionsfrihet, frihet att bedriva forskning samt att sprida och publicera resultaten därav, frihet att fritt uttrycka sina åsikter om det lärosätet eller det systemet där de arbetar, frihet från institutionell censur och frihet att delta i professionella eller representativa akademiska organ.

Unesco-rekommendation från 1997 inkluderar individuell frihet att forska, undervisa och sprida kunskap, rätten till självbestämmande, institutionell autonomi och ansvarsskyldighet samt meritbaserad rekrytering och nödvändigheten av trygga anställningar och rimliga löner och arbetsvillkor. Medan Unescos rekommendation från 1997 utgör icke-bindande lagstiftning är rekommendationen i sig en tillämpning av bindande förpliktelser enligt internationell rätt.<sup>3</sup> Av denna anledning kan den beaktas vid tolkning av bindande förpliktelser enligt internationell eller europeisk rätt.

I Europa garanteras akademisk frihet genom artikel 10 i Europeiska konventionen om mänskliga rättigheter och grundläggande friheter från 1950 samt av artiklarna 13 och 14 i Stadgan om de grundläggande rättigheterna i Europeiska unionen från 2012. Artikel 13 föreskriver uttryckligen att "akademisk frihet ska respekteras" och betonar att "konsten och den vetenskapliga forskningen ska vara fria från tvång". Europarådets parlamentariska församling har antagit Rekommendation 1762 (2006) om akademisk frihet och universitetsautonomi. Dess ministerkommitté har antagit rekommendation CM/Rec (2012)7 om statliga myndigheters ansvar. Europaparlamentet har antagit en rekommendation om försvar av akademisk frihet i EU:s yttre åtgärder (2018/2117(INI)). Europaparlamentet rekommenderar Kommissionen (1.b) att:

... erkänna att anspråk på akademisk frihet omfattas av befintlig människorättslagstiftning och härleds från rätten till utbildning och rätten till yttrande- och åsiktsfrihet, påminna om att den akademiska friheten omfattar friheten för akademiker att sprida information, bedriva forskning och förmedla kunskap och fakta utan inskränkningar, friheten att uttrycka sina synpunkter och åsikter – även om de är kontroversiella eller impopulära – på områdena för sin forskning och professionella sakkunskap, vilket kan innebära en granskning av hur offentliga institutioner fungerar i ett visst politiskt system och kritik av detta.

Inom det europeiska området för högre utbildning (EHEA) är akademisk frihet en av de grundläggande värderingarna som anges i Pariskommunikén 2018, vidareutvecklad i Romkommunikén 2020 och bekräftad i Tiranakommunikén 2024. Bolognaprocessens nyckeldokument i detta avseende är bilaga I till Romkommunikén 2020, som innehåller ett uttalande om akademisk frihet. Enligt

---

<sup>2</sup> Unescos rekommendation från 1997 om ställningen för undervisningspersonal inom högre utbildning ger innehåll till artikel 13 i ICESCR (<https://en.unesco.org/about-us/legal-affairs/recommendation-concerning-status-higher-education-lararpersonal>). UNESCO:s rekommendation från 2017 om vetenskap och vetenskapliga forskare ger innehåll till artikel 15 i ICESCR (<https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-science-and-scientific-researchers>).

<sup>3</sup> Cf. Beiter, K. D., Karran, T., & Appiagyei-Atua, K. (2016): "Yearning to Belong: Finding a 'Home' for the Right to Academic Freedom in the U.N. Human Rights Covenants". *Intercultural Human Rights Law Review*, 11, 107–190 (<https://ssrn.com/abstract=3531695>); United Nations (2020): *Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression*, David Kaye. FN:s generalförsamling. Sjuttiofemte session. A/75/261; EU-domstolen, mål C 66/18, Europeiska kommissionen mot Ungern, punkt 227

Tiranakommunikén från 2024 innefattar de grundläggande värderingarna för högre utbildning i EHEA akademisk frihet, akademisk integritet, institutionell autonomi, studenters och personalens deltagande i styrningen av högre utbildning och statligt ansvar för högre utbildning. Alla dessa grundläggande värderingar är kopplade till akademisk frihet.<sup>4</sup>

Den vetenskapliga forskningens frihet är en beståndsdel av den akademiska friheten och den vetenskapliga integriteten i Europa, samtidigt som den har ett eget värde, vilket exemplifieras av den specifika hänvisningen i artikel 13 i Europeiska unionens Stadga om de grundläggande rättigheterna. I denna rapport om akademisk frihet vid lärosäten kommer vi inte att diskutera friheten för vetenskaplig forskning och forskare inom andra sektorer. Med utgångspunkt i Bonn-deklarationen<sup>5</sup> har emellertid Europaparlamentet antagit långtgående rekommendationer till Kommissionen om främjande av friheten för vetenskaplig forskning i EU, (2023/2184(INL)), som sätter standarder för skydd av forskning och dess spridning i Europa och som är av stor betydelse även för akademiska institutioner.<sup>6</sup>

Det finns anledning att lyfta fram den Europeiska stadgan för forskare och Uppförandekoden för rekrytering av forskare (Charter & Code) för att betona vikten av forskningsfrihet, oberoende och vetenskaplig integritet för alla forskare och de begränsningar som följer:

Forskare bör koncentrera sin forskning på mänsklighetens bästa och på att flytta fram gränserna för vetenskapen. De bör ha tanke- och yttrandefrihet och vara fria att fastställa metoder för att lösa problem i enlighet med vedertagna etiska principer och vedertagen etisk praxis.

Forskare bör dock vara medvetna om de begränsningar för denna frihet som kan uppstå på grund av särskilda forskningsförhållanden (bland annat handledning/rådgivning/ledning) eller verksamhetsmässiga begränsningar. Det kan t.ex. röra sig om begränsningar av budget- eller infrastrukturskäl, eller, framför allt inom industrin, om begränsningar av skäl som rör immaterialrättsligt skydd. Sådana begränsningar bör dock inte strida mot vedertagna etiska principer eller vedertagen etisk praxis, som forskare måste följa.<sup>7</sup>

### 1.3 En arbetsdefinition av akademisk frihet och dess viktigaste beståndsdelar

Denna korta sammanfattning av den internationella rättsliga statusen definierar inte akademisk frihet och beskriver inte dess principer i detalj. Därför krävs en mer omfattande arbetsdefinition som även innefattar hur principer appliceras inom akademien. Vi har här valt att följa den uppfattningen som presenteras i en rapport från Europaparlamentet om mätning och bevakning av utvecklingen av akademisk frihet.<sup>8</sup> Akademisk frihet illustreras här som en "lök", med en kärna kopplad till individuella friheter och lager på lager av andra värden som kan säkras och lagstiftas i olika omfattningar.

---

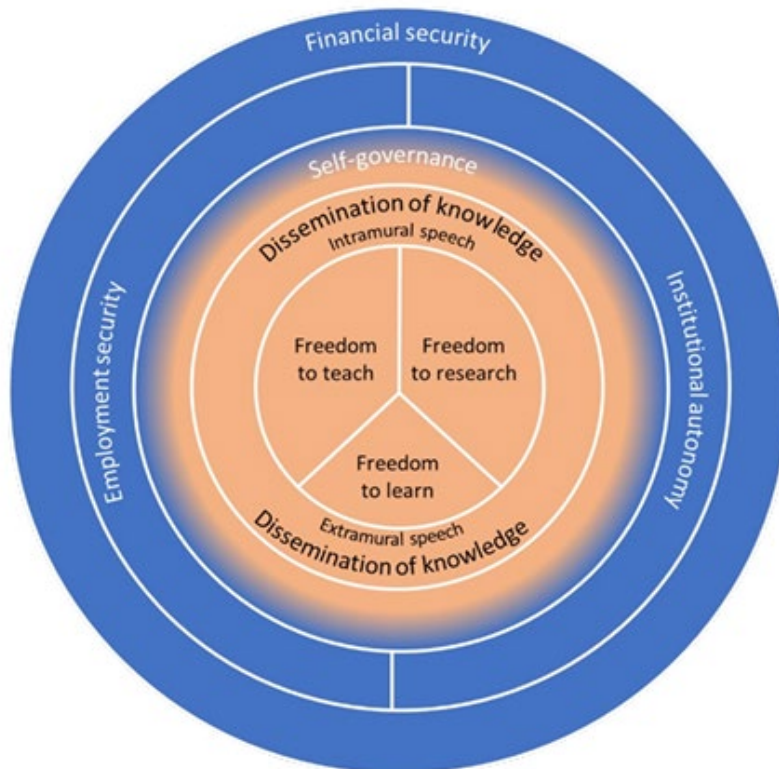
<sup>4</sup> För en sammanställning av lagstiftningar kopplade till akademisk frihet i Europa, se även kap. 3.1 med hänvisningar (s. 5-9) i Kováts G & Rónay Z. (European Parliament STOA Panel) 2023: [How academic freedom is monitored: Overview of methods and procedures.](#)

<sup>5</sup> [Bonn Declaration on Freedom of Scientific Research](#) (2020)

<sup>6</sup> [P9\\_TA\(2024\)0022](#). Främjande av friheten för vetenskaplig forskning i EU Europaparlamentets resolution från den 17 januari 2024 med rekommendationer till Kommissionen om främjande av friheten för vetenskaplig forskning i EU (2023/2184(INL)).

<sup>7</sup> Den europeiska stadgan för forskare och uppförandekoden för rekrytering av forskare (Charter & Code). *Allmänna principer och krav som gäller forskare.*

<sup>8</sup> Kováts G & Rónay Z. 2023: [How academic freedom is monitored: Overview of methods and procedures.](#)



Figur 1 Akademisk frihet - Löckmodell (Källa: Europaparlamentet)

Akademisk frihet beskrivs i enlighet därmed:

Akademisk frihet består av flera element som sammanfattas i 'löckmodellen'. Modellen skiljer mellan väsentliga element (orange) och stödjande element (skydd, blå). De väsentliga delarna utgör kärnan i akademisk frihet. En kränkning av dessa element leder till en direkt kränkning av den akademiska friheten. De väsentliga delarna omfattar undervisningsfrihet, forskningsfrihet och, i vid mening, frihet att lära. Spridningsfriheten ses ofta som en del av undervisnings- och forskningsfriheten, men behandlas som en separat väsentlig del. Många menar att dessa friheter bara kan utövas om den akademiska personalen på ett meningsfullt sätt är delaktig i beslut som påverkar förutsättningarna för undervisning och forskning. Därför ses rätten till självstyre, (vilket inte är detsamma som institutionell autonomi), ofta också som ett väsentligt element.<sup>9</sup>

I denna rapport om akademisk frihet kommer vi därför att betona de kärnvärden som identifierats och beskrivits av Europaparlamentet, med vår egen mer koncisa tolkning.<sup>10</sup>

<sup>9</sup> Op. cit. sid. IV.

<sup>10</sup> Ett annat ganska liknande sätt att definiera akademisk frihet finns i Peter Maasen et al. [State of play of academic freedom in the EU Member States: Overview of de facto trends and developments](#), European Parliamentary Research Service 2023, kap. 2.4. Här belyses de första centrala dimensionerna ('triptyk'), det vill säga frihet att forska, frihet att undervisa/frihet att studera och akademisk yttrandefrihet. Därefter kommer villkoren för akademisk frihet: institutionell autonomi, självstyre, arbetsvillkor och ekonomiska villkor.

**Forskningsfrihet.** Rätten att, i enlighet med vedertagna vetenskapliga och etiska normer inom respektive område, bestämma vad som ska undersökas (ämnesfrihet), hur det ska undersökas (metodisk frihet), vem som ska bidra till forskningen (samarbetsfrihet), och var forskningsresultat ska publiceras (publiceringsfrihet).

**Undervisningsfrihet.** Rätten och möjligheten att välja undervisningens innehåll och undervisningssätt (didaktik) samt att utforma läroplaner och kursplaner inom akademiska ramar.

**Frihet att lära (frihet att studera).** Rätten att fritt söka kunskap och att bilda (och förändra) sin egen uppfattning genom tillgång till högre utbildning och infrastruktur för lärande och kunskapsöverföring. Friheten att lära innefattar både akademikers och studenters möjligheter att fritt söka ny kunskap.

**Spridningsfrihet.** Rätten till fri och obegränsad delning av kunskap och forskningsresultat, både inom den akademiska kontexten (intramural) och med allmänheten (extramural). Denna kan ses som en förlängning av friheterna att publicera och undervisa, men där syftet är att upplysa en bredare allmänhet. Akademisk spridningsfrihet är alltså relaterad till, men tydligt åtskild från, yttrandefrihet och visseblåsning. Motivet för spridningsfrihet är att den bidrar till det offentliga samtalet genom att belysa viktiga frågor och utgör kunskapsbasen för politiska beslut. Detta är en nödvändig del av akademisk frihet och ett kännetecken på demokrati, men genom offentlig spridning blir forskare sårbara och utsatta för påtryckningar. Därför kommer vi att diskutera detta i mer detalj nedan.

**Rätten till självstyre.** Individens rätt att delta i och bidra till beslut som rör akademiska och vetenskapliga frågor. Regleringen av undervisning, forskning och tilldelning av resurser till dessa påverkar inte bara utbildningsområdets utveckling utan också individers akademiska frihet. Därför är det viktigt att den akademiska personalen har möjligheter att på ett meningsfullt sätt påverka dessa beslut genom kollegiala organ med beslutanderätt. Detta är också grunden för institutionell autonomi.

**Ansvar.** Bakom dessa frihetselement ligger en individuell och kollektiv skyldighet angående objektivitet, ärlighet, integritet, verifierbarhet och forskningsetik. Att hålla sig till vetenskapliga standarder, peer review och meritbaserad rekrytering i akademien följer av detta.

Listan över angränsande friheter kunde ha gjorts längre, men här betonar vi inledningsvis att varje sådan beskrivning av "absolut" akademisk frihet kommer att begränsas av en mängd andra intressen, vare sig sådana inskränkningar uppfattas som legitima eller illegitima. Den akademiska friheten begränsas självklart av resurstillgång, infrastruktur, nationella krav, integritetsrättigheter, säkerhetshänsyn osv. Vidare är en individs inflytande över hur en forskargrupp organiseras och leds och hur gruppens röst passar in i begreppen självstyre och medbestämmande andra viktiga hänsyn.

Till viss del kan det lagstiftas om några av de ovannämnda beståndsdelarna på nationell nivå, men frågan om hur den akademiska friheten säkerställs i verkligheten, inte bara juridiskt, och hur den utvecklas i olika länder kvarstår. Vi fortsätter denna diskussion nedan i kapitlet som handlar om förutsättningarna för akademisk frihet i de enskilda nordiska länderna. Där beskrivs skyddet för den akademiska friheten i nationell lagstiftning och avtal, de faktiska villkoren för akademisk frihet enligt vår bedömning, och inte minst de utmaningar för akademisk frihet som vi som organiserar den akademiska personalen ser.

## 1.4 Om akademisk frihet and yttrandefrihet

Akademisk frihet och yttrandefrihet är grundläggande principer inom högre utbildning, särskilt i de nordiska länderna, där demokratiska värderingar och mänskliga rättigheter är djupt förankrade i samhällsstrukturen. Även om båda begreppen är integrerade i hur lärosätena fungerar är de åtskilda och tjänar olika syften inom den akademiska miljön. Akademisk frihet är en specialiserad form av frihet som är avgörande för att kunna utveckla kunskap och främja innovation, medan yttrandefrihet är en bredare rättighet som tillåter individer att uttrycka sina åsikter offentligt utan rädsla för censur eller juridiska återverkningar.

Den europeiska konventionen om mänskliga rättigheter (ECHR) ger en rättslig ram som understryker vikten av både akademisk frihet och yttrandefrihet. Artikel 10 i konventionen garanterar rätten till yttrandefrihet, inklusive friheten att ha åsikter och att ta emot och förmedla information och idéer utan inblandning av offentliga myndigheter. Denna rättighet är mycket viktig i det akademiska sammanhanget eftersom den säkerställer att forskare, studenter och institutioner kan delta i öppen diskurs, ett nyckelelement i utbildningsprocessen.

Akademisk frihet sträcker sig dock längre än den allmänna principen om yttrandefrihet. Den handlar specifikt om akademikers rättigheter att undervisa, diskutera och forska utan yttre påtryckningar eller rädsla för återverkningar. Skillnaden mellan akademisk frihet och yttrandefrihet blir tydlig när man fokuserar på syftet med och omfattningen av dessa rättigheter. Akademisk frihet är knuten till akademikers ansvar och skyldigheter i den professionella rollen. Den ger dem autonomi att utforska, kritisera och sprida idéer som är relevanta för deras expertområde. Denna frihet är nödvändig för det akademiska arbetets integritet och för att säkerställa att forskning och undervisning kan fortgå utan otillbörlig påverkan från politiska, religiösa eller kommersiella intressen. Den akademiska friheten är dock inte absolut; utan måste utövas inom ramen för professionella standarder och relevans för ämnet.

Yttrandefriheten, även om den är bredare och mer inkluderande, kräver inte samma nivå av ansvar eller relevans. Den tillåter individer att uttrycka vilken åsikt som helst, oavsett dess relevans för deras professionella roll. I den akademiska miljön innebär detta att även om akademiker har rätt att uttrycka personliga åsikter, bör dessa åsikter inte inkräkta på deras yrkesförpliktelser eller den akademiska integriteten i deras arbete.

Även om både akademisk frihet och yttrandefrihet är väsentliga för hur universiteten fungerar tjänar de olika syften. Akademisk frihet är avgörande för strävan efter sanning och främjande av kunskap, vilket kräver att akademiker tillåts utforska sina ämnen utan yttre inblandning. Yttrandefriheten å sin sida stödjer den bredare rätten att fritt uttrycka åsikter. I ett nordiskt sammanhang, där demokratiska värderingar och mänskliga rättigheter prioriteras, är skillnaden och samspelet mellan dessa friheter avgörande för att upprätthålla ett robust och dynamiskt utbildningssystem.

## 1.5 Akademisk frihet i världen, i Europa och i Norden – tendenser och utmaningar

Utvecklingen mot allt större öppenhet och akademisk frihet som präglade mycket av efterkrigstiden, särskilt efter Berlinmurens fall, har nu vänt och går åt fel håll i många länder och regioner. Detta bekräftas av ett antal studier. Utvecklingen bevakas löpande av Academic Freedom Index (AFI), som mäter faktiska nivåer av akademisk frihet över hela världen. AFI mäter fem indikatorer: frihet att forska och undervisa, frihet för akademiskt utbyte och spridning, institutionell autonomi, campusintegritet, och akademisk och kulturell yttrandefrihet.

Deras senaste rapport (Update 2024) är nedslående när det gäller utvecklingen på global nivå.<sup>11</sup> Den beskriver händelser i 23 länder de senaste åren som visar att den akademiska friheten håller på att inskränkas. Några av dessa länder är mycket folkrika; 3,6 miljarder människor bor i länder där den akademiska friheten begränsas helt. Den goda nyheten är att den akademiska friheten ökar i tio länder och att det fortfarande finns en ökning av den akademiska friheten totalt under de senaste 50 åren.

Den årliga rapporten *Free to Think* från Scholars at Risk tar upp konkreta exempel på kränkningar av den akademiska friheten. Den senaste rapporten (2023) räknar upp 409 attacker mot forskare, studenter och deras lärosäten i 66 länder och territorier mellan 1 juli 2022 och 30 juni 2023.<sup>12</sup> Det finns också många studier och mer diskursiva presentationer av utvecklingen både för traditionella västerländska universitet och för lärosäten globalt som till stor del drar slutsatsen att den akademiska friheten är under hårt tryck och behöver förnyat försvar.<sup>13</sup>

Även Europaparlamentets egen utredning, *State of Play of Academic Freedom in the EU Member States*, visar en negativ trend.<sup>14</sup> Den drar slutsatsen att den akademiska friheten sakta urholkas i EU:s medlemsländer, med undantag för Ungern, där det har skett en snabb försämring. Eftersom tillsvidareanställning och anställningstrygghet är starkt kopplade till akademisk frihet är den ökande otryggheten i akademiska forskarkarriärer internationellt oroväckande.

Hur är situationen i Norden? Det finns få studier som har tittat på akademisk frihet i Norden som helhet. Generellt sett hamnar de nordiska länderna högt i olika mätningar och index. Academic Freedom Index 2024 placerar samtliga nordiska länderna inom statusgrupp A, *helt fria*. Men medan Sverige och Finland är bland de 10 % högst rankade länderna har Danmark, Norge och Island halkat efter under senare år.<sup>15</sup>

Likaså visar en nyligen genomförd granskning av både de jure och de facto skydd av akademisk frihet i ljuset av den nordiska modellen en negativ trend:

... de nordiska länderna har under senare år varit föremål för lagstiftning som har ökat den institutionella ledningens autonomi, vilket har lett till en minskning av den individuella autonomi och förändringar i förvaltningsstrukturer till nackdel för akademiskt deltagande i beslutsfattandet samt (i vissa länder) en försvagning av anställningsskyddet. Det lagstiftande skyddet för den akademiska friheten för undervisning och forskning finns alltså fortfarande, men dess grunder har obönhörligt urholkats.<sup>16</sup>

---

<sup>11</sup> Academic Freedom Index: [Update 2024](#).

<sup>12</sup> Scholars at Risk 2023 [Free to Think: Report of the Scholars at Risk Academic Freedom Monitoring Project](#)

<sup>13</sup> T.ex. Joanna Williams (2016) *Academic Freedom in an Age of Conformity: Confronting the Fear of Knowledge*, Sjur Bergan et al. (2020) *Academic freedom, institutional autonomy and the future of democracy* (Council of Europe Higher Education Series No. 24), Peter Fleming (2021) *Dark Academia: How Universities Die* och Danièle Joly (2022) *Academic Freedom under attack: France and the United Kingdom*.

<sup>14</sup> Peter Maasen et al. [State of play of academic freedom in the EU Member States: Overview of de facto trends and developments](#) European Parliamentary Research Service 2023.

<sup>15</sup> Jfr. OECD (2021), *Reducing the precarity of academic research careers*, OECD Science, Technology and Industry Policy Papers, No. 113, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/0f8bd468-en>; och *Generation Precarious. Exploring the relationship between working conditions for early-career researchers and the quality of teaching and research* (Forskerförbundet [report no. 4/2020](#)).

<sup>16</sup> Karran, T., Beiter, K., & Mallinson, L. (2023) *Academic freedom in Scandinavia: has the Nordic model survived?* Nordic Journal of Studies in Educational Policy, 9(1), 4–19. Citat från sida 15. (<https://doi.org/10.1080/20020317.2023.2180795>).

Det finns flera internationella tendenser som ger anledning till oro för akademisk frihet i framtiden, både globalt och i Norden. Den ena är kopplad till geopolitiska spänningar och en utveckling mot mer auktoritära regimer och nedmontering av demokratier i flera länder. Kopplat till detta är staters och rörelsers ambitioner att destabilisera samhället genom spridning av desinformation från trollfabriker och undergrävande av akademiska standarder och sanningsenligt sökande efter kunskap. I kölvattnet av den geopolitiska utvecklingen sker en upptrappning av vapentechnik och annan forskning som av nationella säkerhetsskäl inte är öppen och tillgänglig samt minskade anslag till fri forskning. Utmaningen som det som Eisenhower kallade det militärindustriella komplexet utgör är därför större än på länge. Dessutom har näringslivet sedan länge gått förbi universiteten när det gäller resurser som satsas på forskning. Det finns idag mycket starkare kommersiella krafter som definierar utvecklingen av vetenskap och teknik än de som fanns för bara några år sedan. Detta syns särskilt tydligt inom IT, medicin och hälsa. Globala big tech-företag tillämpar en helt annan nivå av sekretess kring sin data, forskning och innovation jämfört med universiteten. Detta leder inte bara till att akademien blir "digitalt beroende" av dessa företag utan har tydliga negativa konsekvenser för akademisk frihet under de kommande åren, eftersom dessa företag finansierar, dominerar och kontrollerar forskningen och forskarna inom sina områden.<sup>17</sup>

## 1.6 Akademisk frihet och de fackliga organisationerna

De nordiska länderna är välkända för den nordiska modellen och trepartssamarbetet med fackförbunden. Vi hävdar att de fackliga organisationerna spelar en central roll i att bevaka och försvara den akademiska friheten. Vetenskapens integritet är avgörande för att samhället ska kunna lita på kunskapen som produceras. Fackförbunden i akademien arbetar för att försvara denna integritet genom att verka för oberoende forskning och att motstå externa påtryckningar, samt genom att stödja och försvara sina medlemmar där det finns intressekonflikter. Genom att verka för bra arbetsvillkor, rättvisa löner och en trygg arbetsmiljö bidrar fackförbunden till att forskare och utbildare kan utföra sitt arbete med integritet och oberoende. Fackförbunden kämpar också mot diskriminering och trakasserier, vilket är ett viktigt arbete för att skapa en inkluderande och rättvis akademisk miljö. Dessutom arbetar de för att stärka lärosätenas autonomi och för att motverka olämplig yttre påverkan.

---

<sup>17</sup> Se t.ex. Martin Andree & Timo Thomsen (2020) *Atlas der digitalen Welt*. <https://atlasderdigitalenwelt.de/>

## 2. Akademisk frihet i Danmark

I Danmark finns akademisk frihet inskriven som princip i den danska universitetslagen. Detta säkerställer att både institutionell och individuell akademisk frihet skyddas. Universitetslagen från 2003 ändrade dock universitetsstyrningen avsevärt. Den ersatte intern självstyrning med utsedda ledningar, vilket har väckt oro för minskat medarbetarinflytande och minskad akademisk frihet. Nyligen publicerade rapporter och undersökningar pekar på ett behov av större självständighet och mer medbestämmande för universitetspersonal mot bakgrund av pågående debatter och förslag för att stärka den akademiska friheten och att ta itu med utmaningarna i den nuvarande styrningsstrukturen.

### 2.1 De jure-status

Den danska universitetslagen (L nr. 391 från 10.04.24) fastställer ramarna för universiteten i Danmark, inklusive deras organisation och skyldigheter. Enligt § 2 i lagen, som fungerar som syftesparagraf, har universiteten akademisk frihet. "Universitetet ska värna om universitetets och individens akademiska frihet och upprätthålla vetenskapsetik." Denna bestämmelse innebär att enskilda forskare har akademisk frihet inom sitt yrkesområde enligt förpliktelse i sin anställning. Därmed har forskare friheten att välja metoder, förhållningssätt och ämnen inom universitetets forskningsstrategiska ramar.

Lagändringar 2011 klargjorde att universitetet ska skydda både institutionella akademiska friheter förknippade med universitetet och individuell akademisk frihet kopplad till vetenskaplig personal. Detta visar på ett erkännande av behovet av att skydda både det bredare organisatoriska ramverket och den enskilda forskarens frihet.

Universitetslagen anger också att universitetet ska fungera som en central kunskaps- och kulturbärande institution som utbyter kunskap och kompetens med det omgivande samhället och uppmuntrar personalen att delta i samhällsdebatten. Detta stödjer universitetens roll i samhället som självständiga enheter som bidrar till en bredare samhällsdialog och utveckling.

Dansk lagstiftning fokuserar i första hand på akademisk frihet och omfattar inte det bredare skyddet för akademisk frihet som finns i lagstiftningen i vissa andra nordiska länder. I Norge, Sverige och Finland innehåller lagstiftningen mer omfattande skydd som täcker undervisningsfrihet och bredare akademisk frihet, ofta med uttryckliga hänvisningar till yttrandefrihet för både personal och studenter.

I Danmark har debatten om att införa ytterligare skydd, till exempel de så kallade Chicago-principerna, uppstått som svar på farhågor om att den akademiska friheten kan vara under press. Dessa principer, som först implementerades vid University of Chicago, betonar vikten av yttrandefrihet och undervisningsfrihet vid universitet och argumenterar för ett principiellt motstånd mot begränsningar av den fria akademiska diskursen, även när dessa diskurser kan vara kontroversiella eller stötande.

Även om det har förekommit politisk debatt i Danmark om möjligheten att stärka den akademiska friheten genom lagändringar, har den befintliga lagstiftningen ännu inte införlivat en sådan utvidgning av principerna för akademisk frihet. Detta belyser en tydlig skillnad mellan den nuvarande rättsliga ramen och de föreslagna reformerna, som syftar till att säkra och främja akademisk frihet på ett mer övergripande sätt.

Den danska universitetslagen slår fast att akademisk frihet är en grundläggande del av universitetens verksamhet, där både institutionell och individuell akademisk frihet skyddas. Denna frihet har dock



ifrågasatts under åren, vilket beskrivs i den bifogade vitboken om ledning och styrning av danska universitet.<sup>18</sup>

Lagen från 2003 betydde en märkbar förändring av styrningen av universiteten genom att avskaffa den interna självstyrelsen och ersätta den med en modell där ledningen inte längre väljs av de anställda utan i stället utses. Denna förändring har skapat en mer professionell ledning men har samtidigt minskat medarbetarnas inflytande avsevärt och väckt oro för den akademiska friheten.

I vitboken kritiserar den nuvarande ledningsstrukturen för att vara alltför top-down utan tillräckligt medbestämmande för vetenskaplig personal. Förslagen till lagjusteringar syftar till att återställa en balans där de anställdas inflytande stärks och skyddet för den akademiska friheten kan stärkas. Dessutom pekar vitboken på Danmarks låga placering i internationella jämförelser av akademisk frihet, där Danmark ligger på 24:e plats av 27 EU-länder. Detta beror främst på de upplevda stränga begränsningarna av den akademiska friheten jämfört med andra EU-länder.

Vitboken föreslår också att forskare ska ges bättre anställningstrygghet för att skydda sin akademiska frihet och underlätta orädd engagemang i utvecklingen av sitt område och i offentlig debatt. Denna trygghet skulle kunna skapas genom tjänstemannaliknande villkor för universitetsanställda forskare.

Samtidigt betonas behovet av ett mer evidensbaserat synsätt när universitetens ramverk ska ändras, baserat på omfattande forskning och internationell utvärdering av gällande lagar och deras verkningar. En sådan strategi skulle inte bara ta itu med befintliga utmaningar utan också främja en sundare och mer dynamisk akademisk kultur, där akademisk frihet kan frodas utan onödig administrativ eller politisk inblandning.

Dessa förslag till förändringar och de farhågor som uttrycks i vitboken speglar en bredare oro bland akademisk personal för att deras grundläggande rättigheter och friheter har undergrävs av ändringar i universitetslagen och den övergripande styrningsmodellen vid danska universitetet. En översyn av lagstiftningen förefaller därför nödvändig inte bara för att rätta till dessa obalanser utan också för att säkerställa att danska universitet kan fortsätta att bidra effektivt och fritt till kunskapsområdet.

## 2.2 De facto-status

Till följd av universitetslagen från 2003 väljs inte längre universitetsledningar av de anställda. De primära styrande organen, (där "konsistorium" var en), är nu ersatta av en ledningsmodell inspirerad av privata företag. De högsta bestämmande organen är följaktligen numera styrelser där representanter utifrån (privata företag, fonder eller myndigheter) är i majoritet. Ministern utser rektorn efter styrelsens förslag och den övriga högsta ledningen (dekanerna) utses av rektorerna. Få förtroendevalda organ, (akademiska råd och studieråd), finns kvar, men ledningen har rätt att utse/avslå exempelvis studierådsledamöter och studierådsordföranden.

Den övergripande politiska visionen i universitetslagen från 2003 var att skapa "professionella" ledningar som underlättar för universiteten att bli aktiva inom närings- och innovationspolitiken. Resultatet blev en markant minskning av medarbetarnas inflytande, vilket också kan ses i undersökningar gjorda av bland andra Danmarks Forsknings- och Innovationspolitiska Råd (DFIR)

---

<sup>18</sup> Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab: Ledelse & styring af danske universiteter – Hvidbog til forskningspolitisk årsmøde

2023, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 2023, DM Universitet, Forskning og Uddannelse 2023 och Danmarks Jurist- og Økonomforbund 2024.

För att fira universitetslagens 20-årsjubileum presenterade DFIR rapporten "Universiteter for fremtiden" 2023. Rapporten bygger på en undersökning och intervjuer av nyckelintressenter i högskolesektorn. Forskare och utbildare pekade på flera problem och utmaningar i den nuvarande strukturen, till exempel styrelser med en majoritet av externa ledamöter som har begränsad eller ingen kunskap om frågor som de fattar konfidentiella beslut om.

Arbetstagarrepresentanter i styrelserna har svårt att få inflytande och att överbrygga klyftan mellan styrelsen och organisationen. Vidare beskriver DFIR-rapporten en rad problem med ledningsstrukturen, vilket resulterar i att medarbetarnas synpunkter inte beaktas och medarbetarnas inflytande minskar avsevärt. Rapporten ägnar särskild uppmärksamhet åt prefekter, som anställs (förlängs) av högsta ledningen utan att ta hänsyn till åsikter från medarbetarna, som följaktligen inte påverkar processen. När det gäller ekonomin beskriver rapporten de utmaningar som det ökade fokuset på extern finansiering innebär, bland annat inrättandet av en grupp tillfälligt anställda forskare (prekariatet), krav från stiftelser (potentiellt med inverkan på innehåll, metod, forskargrupp), och behovet att balansera statliga medel för grundforskning med externa anslag. Rapporten tar upp forskare som har svårt att finansiera och bedriva grundforskning och att vissa områden, (humaniora och samhällsvetenskap), får kämpa för att få externa forskningsanslag. Dessa svårigheter beror på att få stiftelser är intresserade av dessa forskningsområden och att det finns mindre pengar att tillgå i de få fonderna som finansierar dessa områden.

2023 publicerade det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, i samarbete med DFIR, en rapport om prefekter. Rapporten bygger på en enkätundersökning bland prefekter vid danska universitet. Den beskriver en begränsad mångfald bland prefekter. Prefekter är ofta medelålders (främst) danska män som rekryteras bland professorer. Men rapporten visar också att anställda inte har samma uppfattning som sina prefekter när de utvärderar samarbetet mellan ledning och anställda. Rapporten pekar alltså på ett demokratiskt underskott vid universiteten, vilket också lyfts fram i den tidigare nämnda DFIR-rapporten. Slutligen visar rapporten att det finns skillnader mellan äldre/nyare, små/stora och specialiserade/breda universitet.

Även om universiteten inte har utvecklat policyer för akademisk frihet har samtliga tagit fram en policy för forskningsfrihet. Dessa policyer varierar, men trots skillnader mellan universitetsmodellerna finns det tydliga likheter, som exemplifieras här av Aarhus Universitet.

Aarhus Universitet har tagit fram principer för hela processen, från planering till utforskning till spridning, för att säkerställa forskningsfrihet. Denna policy garanterar att forskare har rätt att fatta beslut om kvaliteten när det gäller metodik, spridning och etik. Det innebär dock också att lärosätet genom sin policy garanterar en form av forskningsfrihet för forskare, inklusive rätten att definiera forskningsfrågor, välja teorier, utveckla vetenskapliga metoder och presentera avhandlingar, resultat och andra relevanta överväganden offentligt.

Københavns Universitet har utvecklat en ny modell för ett forskarkollegium på institutionsnivå som en del av ett pilotprojekt, som också har relevans för den akademiska friheten. Pilotprogrammet innebär att rådgivande organ inrättas på institutionsnivå som har kompetens att ge råd till ledningen i frågor som är av relevans för de anställda. Forskarkollegiet kan ge råd om akademisk frihet och därmed bidra till att säkerställa ett visst medarbetarinflytande på institutionen. Men eftersom det endast är ett rådgivande organ är dess verkliga inflytande begränsat och ledningen är inte skyldig att lyssna på eller diskutera ämnen som de inte anser är relevanta.

Ur ett politiskt perspektiv finns det väldigt lite fokus på akademisk frihet. Det beror dels på att forskningspolitiken inte är ett prestigefyllt område, dels för att en del politiker reducerar frågan till en fråga om att vara för eller emot "woke" och om fördömande av s.k. "cancelkultur."

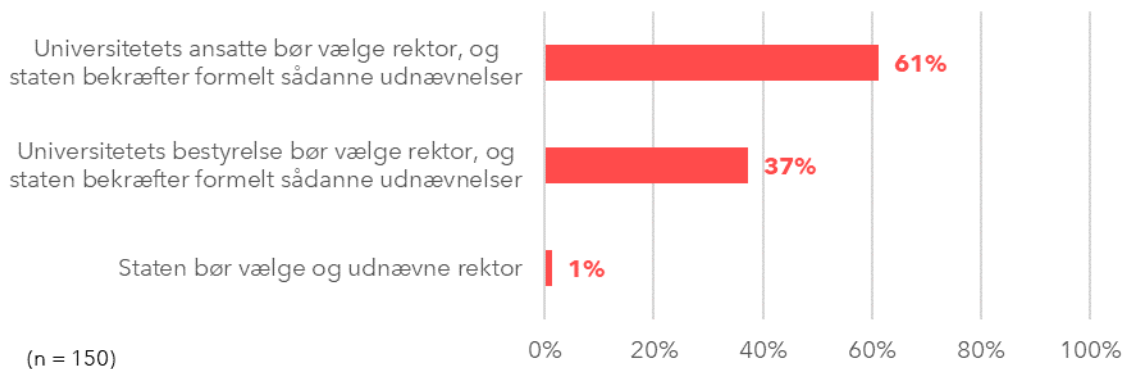
## 2.3 Sammanfattning av en undersökning om akademisk frihet bland fackliga företrädare

2023 producerade DM Universitet, Forskning och Uddannelse rapporten *20 år med Universitetsloven* ("20 år med universitetslagen"). Den ger insikter om danska universitetsanställdas syn på autonomi, ledning, medbestämmande och akademisk frihet. Resultaten bygger på en undersökning gjord bland fackliga och företagshälsovårdsrepresentanter vid åtta danska universitet. Nedan presenteras de viktigast resultaten.

Undersökningen visar på en tydlig önskan bland universitetsanställda om ökat medbestämmande och större autonomi i sitt arbete och sitt chefskap. Detta syns tydligt i olika aspekter av deras yrkesliv, från chefsutnämningar till ekonomi. En stor majoritet av de tillfrågade anser att universitetsanställda bör ha befogenhet att utse och avsätta chefer samt nominera majoriteten av styrelseledamöterna utan statlig inblandning. Vidare stöder en överväldigande majoritet fullständig yttrandefrihet för universitetsanställda och betonar vikten av att implementera principer för att skydda den akademiska friheten.

Av figur 1 framgår att nästan två tredjedelar av respondenterna anser att universitetsanställda bör ansvara för att utse rektorn. Detta visar en tydlig önskan om medbestämmande på de högsta nivåerna av universitetsledningen.

Figur 1. Hur bör tillsättningen av rektorn gå till?

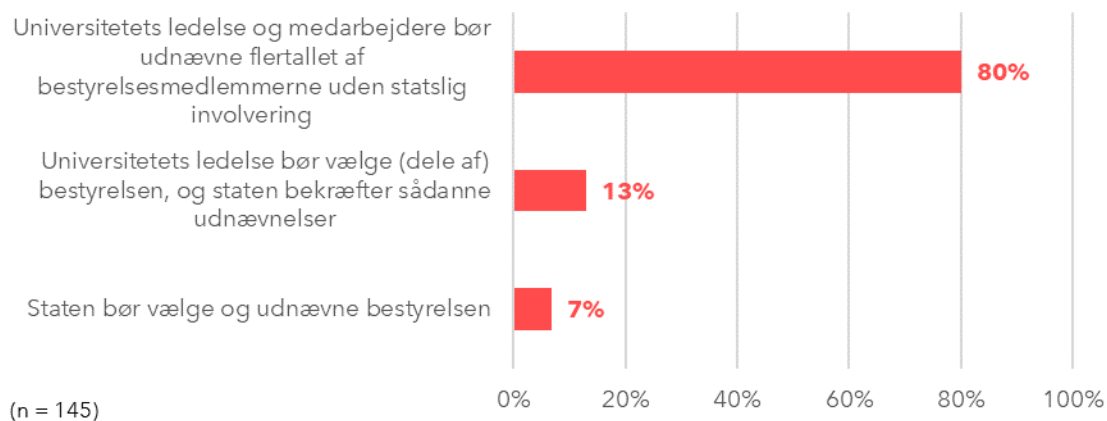


Samma önskemål syns tydligt på fakultets- och institutionschefsnivå.

Figur 2 visar att 80 % av respondenterna vill att universitetsledningen och personalen ska utse majoriteten av styrelsen utan statlig inblandning. Detta understryker behovet av ökad autonomi i universitetens beslutsprocesser.

En klar majoritet anser också att anställda bör ha befogenhet att säga upp rektorn, dekaner och prefekter. Hälften av de tillfrågade tycker att det bör krävas två tredjedels majoritet bland de anställda för sådana beslut, medan 43 % i genomsnitt anser att en uppsägning endast bör kräva en kvalificerad majoritet.

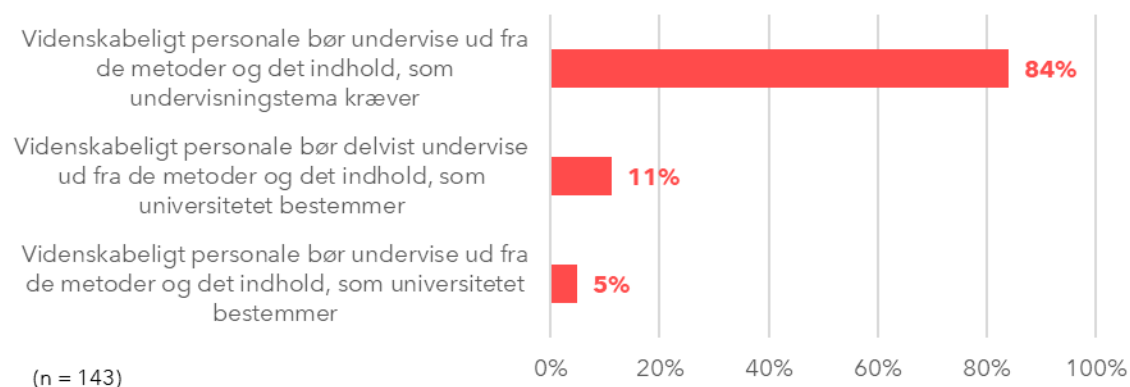
Figur 2. Hur bör tillsättandet av universitetsstyrelsen gå till?



### Undervisningsfrihet

Undervisningsfrihet är en central del av akademiska frihet, vilket understryks av att 80 % av den tillfrågade akademiska personalen vill ha fullständig autonomi när det gäller planeringen av undervisningsmetoder och innehåll. Denna siffra speglar en stark preferens för att universitetslärare ska kunna undervisa utan statlig eller administrativ inblandning, vilket illustreras i figur 3. Denna önskan om autonomi i undervisningen speglar en grundläggande övertygelse om att den akademiska personalen är bäst kvalificerad att bestämma hur material ska levereras, vilket är avgörande för att upprätthålla utbildningskvalitet och innovativt tänkande vid universiteten.

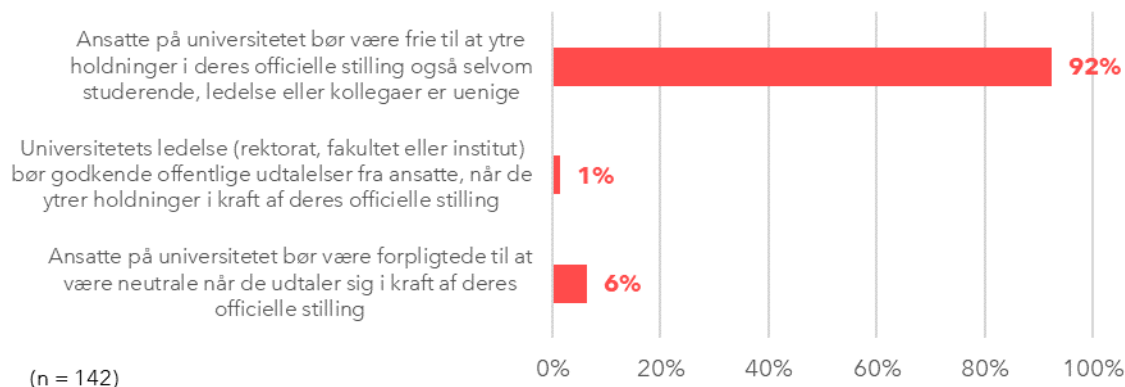
Figur 3. Hur bör planeringen av undervisningen regleras?



### Akademisk yttrandefrihet

En annan viktig del av den akademiska friheten är yttrandefriheten. Rapporten visar att 92 % av den akademiska personalen anser att de bör ha fullständig yttrandefrihet. Detta visas i figur 4 och understryker en betydande önskan att få delta i offentlig debatt och akademisk diskurs utan rädsla för återverkningar. Detta starka stöd för yttrandefriheten tyder också på medarbetarnas önskan att upprätthålla en akademisk kultur som är öppen och kritisk. Figur 4 visar den starka preferensen för yttrandefrihet bland universitetsanställda.

Figur 4. Bør universitetet reglera ansattdas offentlige udtalanden i samband med deras tjänst?



### Om resultatene

Undersökningens resultat tyder på en tydlig oro bland den akademiska personalen över inskränkningarna i deras akademiska frihet under de två decennierna sedan ändringarna i universitetslagen genomfördes. Respondenternas svar tyder på en stark preferens för att återgå till ett mer kollegialt och demokratiskt ledningssystem där akademisk personal har större inflytande över viktiga beslut. Dessa data understryker behovet av fortsatta diskussioner och eventuella policyändringar för att säkerställa att danska universitet kan fortsätta att vara platser för fri och öppen forskning och undervisning.

## 2.4 Utmaningarna ur anställdas/fackens perspektiv

I Danmark är en av utmaningarna svårigheten att få till en bredare offentlig debatt om akademisk frihet. En aspekt av detta är allmänhetens låga intresse för utbildnings- och forskningspolitik. I möten med riksdagsledamöter har vi förstått att de politiska partierna i Folketinget har svårt att utse talespersoner för forskningspolitiken. Ledamöterna i riksdagsdelegationerna konkurrerar om att bli talespersoner för olika politikområden, vilket gör det svårt att tillsätta utskottsposter och talespersonroller inom forskningspolitiken. När utbildning och forskning tas upp sker det dessutom ofta inom ramen för andra politikområden. Till exempel ses utbildningsområdet i riksdagens regionaliseringsöverenskommelse som en del av en regionaliseringsagenda, medan forskning ses ofta som en bilaga till innovations- och affärsutvecklingspolitiken. Detsamma gäller medierna, som inte är intresserade av forskning och utbildning som självständiga områden utan föredrar att skildra utbildning utifrån samtida/blivande studerandes eller deras föräldrars perspektiv.

Universitetsanställda och akademiker uppfattas av allmänheten som privilegierade, med bra löner och anställningsvillkor. Det är en utmaning att förklara för någon som aldrig har studerat på universitetet eller andra högskolor att så inte är fallet. Den allmänna inställningen återspeglas i lagstiftarnas synsätt, eftersom de i regionaliseringsöverenskommelsen och kandidatreformen siktar på att flytta resurser och studenter från universitetet till välfärdsutbildning. Den systematiska nedgraderingen av universitetsområdet kan tyckas märklig när man konstaterar att de flesta riksdagsledamöter är universitetsutbildade. Forsknings- och utbildningsområdets låga prioritering står i kontrast till universitetens betydelse för den innovations- och näringslivspolitik som förs.

Inom flera forskningsområden har kollegor utsatts för offentlig förnedring. Orsakerna är ofta att olika externa aktörer är missnöjda med kollegornas analyser, slutsatser eller offentliga mediantervjuer. I några fall har kollegor utsatts för grova smutskastningskampanjer och förnedringsprocesser på sociala medier. Det finns också exempel på att politiker i riksdagsdebatter har gjort starka uttalanden mot

namngivna kollegor. Dessutom har det förekommit tillfällen där kollegor som har bjudits in för att hålla presentationer för representanter från näringsliv och intresseorganisationer, (till exempel inom jordbruksområdet), har avbrutits med glåpord och uppenbart ogrundade anklagelser. Vid några tillfällen har universitetsledningar stött kollegor offentligt när de har utsatts för förnedring på olika sociala medier. Även om detta stöd är uppskattat påverkar det inte nödvändigtvis tonen eller beteendet hos de externa aktörerna som kritiserar kollegorna.

När det gäller medarbetarinflytande har universitetslagen från 2003 åstadkommit en förskjutning av inflytandet från valda universitetsledningar till styrelser med extern majoritet. I praktiken har universitetsledningar fått större inflytande, och det har funnits tillfällen där de inte i tillräcklig utsträckning tagit in medarbetarperspektiv i sina beslut. DIFR:s undersökning tar upp det minskade medarbetarinflytandet och att samverkan är satt under press vid flera universitet. Trots ett EU-direktiv och paragrafer i kollektivavtalet är det svårt att få ledningen att uppfylla sin skyldighet att informera och ta med medarbetarperspektiv i viktiga frågor. Denna skyldighet utmanas också av styrelser, som insisterar på att fatta beslut trots begränsade kunskaper om forskning och högre utbildning.

Finansiering är en viktig förutsättning för akademisk frihet. Olika forskningsområden har olika finansieringsvillkor. Alla är under press, men ofta av väldigt olika anledningar. STEM-ämnena naturvetenskap, teknik, ingenjörsvetenskap och matematik får i de flesta fall mer pengar, vilket möjliggör en högre täckningsgrad av undervisningsverksamheten. Dessutom är de oftast knutna till extern finansiering av forskning. Det beror dels på det finns stora och lättillgängliga forskningsmedel hos stiftelser, dels på trycket från universitetsledningar. Ledningar betraktar offentliga forskningsmedel endast som medfinansiering av externt finansierade projekt. Från ledningsnivå finns ett tryck på att hantera offentliga forskningsmedel som bränsle för en ökning av antalet externt finansierade forskningsprojekt. Resultatet blir ökad konkurrens bland forskare och en minskning av andelen lyckade ansökningar om privata medel. Forskare beskriver svårigheterna att finansiera grundforskningen. Men det resulterar också, som visas i DFIR-undersökningen, i en växande intern universitetshierarki där flera korttidsanställda forskare reduceras till underleverantörer till forskarkollegers forskningsprojekt. De tillfälligt anställda kan ha svårare att uttrycka sina åsikter, (till exempel om forskningsstrategier, arbetsförhållanden och arbetsmiljö), eftersom de är ständigt beroende av att få sina anställningar förlängda. Oavsett graden av intern press råder det ingen tvekan om att anställda med tidsbegränsade anställningar upplever minskad akademisk frihet.

Det är relativt sett en större utmaning att hitta privat finansiering för forskning inom humaniora och samhällsvetenskap. Detta leder till ett tryck på fakultetsnivå att balansera undervisning och forskning. Den fortsatta minskningen av statlig finansiering av utbildning och forskning ökar trycket, och flera forskare upplever ett ökat tryck att få in externa medel. Detta smittar dock av sig till STEM-ämnena, eftersom den högsta ledningen använder KPI:er om extern finansiering för benchmarking av de primära forskningsområdena. Detta leder till att forskare inom humaniora och samhällsvetenskap i allt högre grad upplever press att skriva externa forskningsansökningar till stiftelser med relativt lite framgång.

## 3. Akademisk frihet i Finland

Finland har två modeller för högre utbildning, med universitet och yrkeshögskolor. När det gäller universiteten och universitetsfakulteten hämmas det till synes starka skyddet av akademisk frihet i lagstiftningen av en cementerad kultur som inte ser sambandet mellan det rättsliga skyddet för akademisk frihet och praxis som undergräver den. När det gäller anställda vid yrkeshögskolorna gäller inte det grundlagsfästa särskilda skyddet för den akademiska friheten. Av dessa skäl finns det gott om utrymme för förbättringar, både de jure och de facto.

### 3.1 Högre utbildning i Finland

Den finländska högskolan bygger för närvarande på två modeller, med forskningsuniversitet (universitet) och högskolor för tillämpad vetenskap (yrkeshögskolor). År 2022 fanns det 162 470 studenter inskrivna på universitet och 166 509 på yrkeshögskolor. Universiteten hade 32 352 anställda och yrkeshögskolor hade 10 626.

Dessutom finns det två typer av universitet i Finland. 11 av de 13 universiteten är så kallade offentligrättsliga universitet enligt Universitetslagen från 2009. Dessa är enskilda juridiska personer sui generis. Aalto och Tammerfors universitet är så kallade stiftelseuniversitet som lyder under Universitetslagen som *lex specialis* och under Stiftelselagen som *lex generalis*.

I Finland tillämpas akademisk frihet på universitetsnivå traditionellt som en samling av rättigheter. Medan vissa komponenter av akademisk frihet kan ha en bredare räckvidd i egenskap av grundläggande friheter har fokus på universitet begränsat omfattningen av akademisk frihet i landet. Rötterna till den begränsade omfattningen av akademisk frihet i Finland finns i distinktionen mellan universitetsutbildning och gymnasieutbildning som varade fram till 1990-talet.

I början av 1990-talet bestod Finlands utbildningssystem av grundutbildning, gymnasieutbildning och högre utbildning vid 21 universitet. Universiteten finansierades direkt av staten. Gymnasieutbildningen finansierades huvudsakligen av kommuner, där staten överförde medel till kommunerna utifrån fastställda belopp. Med gymnasieutbildning avsågs antingen yrkesutbildning som leder till yrkesexamen eller allmän utbildning som leder till studentexamen. Ursprungligen öppnade studentexamen dörren till studier på universitetsnivå. Från och med 1960-talet ökade det växande antalet elever inom allmän utbildning antalet personer som påbörjade en yrkesutbildning efter studentexamen. Samtidigt erbjöds högre tjänstemannautbildningar i ämnen som ekonomi och teknik mellan gymnasie- och högskolenivå.

Denna modell med universitet som enda form av högre utbildning förändrades när Finland gick med i Europeiska unionen, och en parallell modell för högre utbildning antogs 1995. Lagen från 1995 gjorde det möjligt för kommuner och vissa andra huvudmän att etablera yrkeshögskolor som en form av högre yrkesutbildning. Examina från yrkeshögskolor definierades som högskoleexamina för att lösa problem med erkännandet av finländsk högre yrkesutbildning som högre utbildning inom Europeiska unionen. Den nya benämningen öppnade dörren för att yrkesutbildningen skulle erkännas som högre utbildning inom EU. Akademisk frihet för yrkeshögskolor var inte en fråga i processen eftersom yrkeshögskolor inte var universitet. Sedan dess har det funnits dubbla modeller för högre utbildning i Finland med skillnader i fråga om omfattningen av akademisk frihet.

Medan akademisk frihet gäller för universiteten har den påverkats av många lagändringar sedan 1990-talet. I början av 1990-talet var universiteten statliga myndigheter under Utbildningsministeriet. De flesta universitetsanställda var statstjänstemän. De hade särskilda rättsliga skyldigheter som statstjänstemän, men deras anställningstrygghet skyddades också av den så kallade kontinuitetsprincipen som både gav dem en mer självständig ställning och gjorde det lättare för dem

att följa rättsstatsprincipen. Vetenskapens, konstens och "högsta utbildningens" frihet garanterades av den finska grundlagen. Varje universitet styrdes av sin egen enskilda lag och förordning.

De 20 separata lagarna som styrde varsitt universitet under Utbildningsministeriet ersattes 1997 av Universitetslagen, som föreskrev friheten att undervisa, friheten att forska och konstnärlig frihet. Dessutom föreskrev den institutionell autonomi. Ett universitet bestod av dess lärare, forskare, annan personal och studenter. Ett universitet hade flera kollegiala organ som var nödvändiga dels på grund av institutionell autonomi, dels för att säkerställa deltagandet av universitetets anställda och studenter beslutsfattandet.

År 2009 genomfördes en stor reform. Universitetslagen från 2009 omorganiserade universiteten till separata juridiska enheter som antingen var sui generis-enheter (offentligrättsliga universitet) eller stiftelser (stiftelseuniversitet). Varje universitet hade fortsatt institutionellt självstyre enligt den finska grundlagen. Friheten att undervisa, friheten att forska och konstnärlig frihet fortsatte att gälla på individnivå. Inom akademisk frihet handlade de mest grundläggande förändringarna om de anställdas status och styrelsens och rektorns roll. Sedan reformen är alla universitetsanställda anställda enligt privata sektorns anställningsavtal som regleras av Anställningsavtalslagen. Dessutom blev styrelsen universitetets mäktigaste beslutsfattande organ och tog över befogenheten att utse rektorn från ett stort kollegialt organ som representerade universitetets anställda och studenter. Denna ändring skyddade rektorn mot dessa och bidrog till koncentrationen av makten på toppen. Detta har minskat den högsta ledningens legitimitet, skapat spänningar och väckt frågor om akademisk frihet.

Yrkeshögskolorna fick en ny lagstiftningsgrund 2003. I 2003 års Yrkeshögskolelag tillerkändes yrkeshögskolorna såväl institutionellt självstyre som undervisningsfrihet och forskningsfrihet. Detta gällde dock inte personalen. Sådana begränsade friheter motiverades varken av grundlagsskyddet för mänskliga rättigheter eller av grundläggande friheter. I stället motiverades institutionell autonomi för yrkeshögskolorna av internationell praxis och regionalt yrkessamarbete. Yrkeshögskolornas undervisnings- och forskningsfriheter motiverades i analogi med Universitetslagen. Enligt riksdagens konstitutionsutskott stöds inte yrkeshögskolornas institutionella autonomi av den finska grundlagen men skulle inte vara problematisk som sådan. Konstitutionsutskottet diskuterade inte akademisk frihet för den akademiska personalen vid yrkeshögskolorna.

Yrkeshögskolelagen från 2003 ersattes 2014 av en lag som gjorde aktiebolagsformen obligatorisk för yrkeshögskolor. Den institutionella autonomi avskaffades. Undervisnings- och forskningsfriheten är begränsad till den juridiska enheten. I förarbetena till lagen sägs friheterna att undervisa och forska ha en koppling till grundlagen. Återigen tyckte riksdagens konstitutionsutskott att det inte var relevant att diskutera akademisk frihet för personalen på yrkeshögskolorna. Lagen översattes till engelska som Universities of Applied Science Act. Yrkeshögskolorna är dock varken universitet eller lärosäten för "högsta utbildningen", inom vilka akademisk frihet gäller enligt den finska grundlagen.



## 3.2 De jure-status

Enligt tidigare studier är det rättsliga skyddet för den akademiska friheten i Finland "starkt" och "över EU-genomsnittet" generellt sett men "svagare" på vissa områden. Till exempel har den akademiska friheten rankats som under EU-genomsnittet när det gäller "akademiskt självstyre i lagstiftningen" och "skydd av anställningstrygghet (inklusive fast anställning) i relevant lagstiftning". Bilden av det rättsliga skyddet för akademisk frihet i Finland borde vara mer nyanserad eftersom tidigare studier inte har diskuterat vissa grundläggande aspekter av akademisk frihet, såsom den roll som den dubbla modellen för högre utbildning spelar, upprätthållandet av juridiska rättigheter och skillnaden mellan akademisk frihet de jure och de facto.

### 3.2.1 Skydd enligt den finska grundlagen

Den finska grundlagen garanterar "vetenskapens, konstens och högsta utbildningens frihet" (§ 16.3), som sammantaget kan kallas akademisk frihet. Dessa grundläggande friheter tillkommer individen. Offentliga myndigheter har en skyldighet att verkställa dem (§22).

Den akademiska friheten gäller inom universiteten. Universiteten har autonomi enligt den finska grundlagen (§ 123.1). Medan institutionell autonomi hör till akademisk frihet enligt internationell rätt är institutionell autonomi enligt finsk lag också ett sätt att delegera skyldigheten att skydda akademisk frihet som en grundläggande rättighet till enheter som inte är statliga myndigheter (§§ 22 och 124). Sådan delegering är inte tillåten om den inte är nödvändig och utan risk för påverkan av mänskliga rättigheter och friheter samt rättsstatsprincipen och andra principer för gott styre (§ 124). I juridisk mening är anledningen till universitetens existens skyldigheten att främja akademisk frihet.

Ordalydelsen i den finska grundlagen garanterar friheten för "den högsta utbildningen" snarare än friheten för högre utbildning. Yrkeshögskolor nämns inte i den finska grundlagen. Vissa inslag av akademisk frihet kan ändå skydda fakulteten och studenterna vid yrkeshögskolorna. Vetenskapens frihet är inte begränsad till högre eller "högsta" utbildning enligt den finska grundlagens ordalydelse. Dessutom kan andra mänskliga rättigheter och grundläggande friheter ha en nära koppling till de erkända delarna av akademisk frihet och gälla även inom högre yrkesutbildning. Yttrandefrihet, till exempel, gäller för alla.

### 3.2.2 Universitet

Universitetslagen från 2009 bekräftar att det finns ett nära samband mellan (a) skyddet av akademisk frihet som en grundläggande frihet hos individen och (b) universitetens institutionella autonomi. Enligt universitetslagens lydelse åtnjuter universiteten autonomi, och genom den garanteras friheten för forskning, konst och högsta utbildningen (§ 3). Formuleringen upprepar formuleringen i den finska grundlagen. Det står uttryckligen i Universitetslagen att friheten att forska, friheten att undervisa och konstens frihet ska gälla vid universiteten (§ 6.1). Dessutom stöder andra bestämmelser i Universitetslagen slutsatsen att denna akademiska frihet skyddar individen, i synnerhet den akademiska personalen (§§ 6.1 och 32.3).

### 3.2.3 Yrkeshögskolor

Det är stor skillnad mellan universitet och yrkeshögskolor. Alla enheter som rättsligt behandlas som universitet i Finland är forskningsuniversitet. Yrkeshögskolor har definierats som lärosäten men är inte universitet i juridisk mening. Detta återspeglas i den begränsade omfattningen av akademisk frihet.

Yrkeshögskolor är icke-vinstdrivande aktiebolag som regleras av Aktiebolagslagen som lex generalis och genom Yrkeshögskolelagen från 2013 som lex specialis. Detta har stor betydelse för omfattningen av den akademiska friheten. Medan ett aktiebolag är en enhet som är skild från sina aktieägare gäller inte institutionell autonomi som en del av akademisk frihet för yrkeshögskolor. Medan kollegial styrning

eller student- och personalmedverkan är en väsentlig del av akademisk frihet och tillhör de grundläggande värderingarna inom högre utbildning gäller inte detta för yrkeshögskolor. Enligt Yrkeshögskolelagen har personal och studenter en plats vardera i styrelsen, som ska ha 7–9 styrelseledamöter.

Medan universitet har en grundläggande rättslig skyldighet att skydda den akademiska friheten hos individen har yrkeshögskolor ingen sådan skyldighet. Enligt Yrkeshögskolelagen ligger friheten att forska och friheten att undervisa hos lärosätet snarare än hos individen. Samtidigt är det lärosätets plikt att följa gällande lagar och förordningar om utbildning och undervisning snarare än individens. Medan akademisk frihet skyddar anställningstryggheten för den akademiska personalen vid universitet finns det inget sådant skydd vid yrkeshögskolor.

Om avsaknaden av de flesta inslag av akademisk frihet är ena sidan av myntet är den andra sidan av myntet att finska yrkeshögskolor varken får anställa professorer eller tilldela doktorsexamina. Detta återspeglar dessa institutioners rötter inom högre yrkesutbildning. Endast universitet, det vill säga forskningsuniversitet, får tilldela doktorsexamina, och endast universitet och vissa statliga forskningsinstitutioner får använda titeln professor.

I själva verket skapar den rättsliga ramen för den finska högre utbildningen en dubbel modell med två typer av institutioner för högre utbildning med olika skyddsnivåer för akademisk frihet.

### **3.2.4 Den akademiska frihetens beståndsdelar**

Akademisk frihet – eller snarare, ”vetenskapens, konstens och högsta utbildningens frihet” för att hänvisa till den finska grundlagens ordalydelse – definieras i förarbetena till den finska grundlagen och av riksdagens grundlagsutskott. Grundlagsutskottets åsikt har stor betydelse, eftersom detta parlamentariska organ är den funktionella finska motsvarigheten till författningsdomstolarna som finns i många andra länder. Dessutom beaktas vanligtvis förarbetena vid tolkning av lagstadgar.

Vetenskapens frihet innebär forskarnas rätt att välja ämne och metodisk inriktning. Utbildningsfriheten har definierats på samma sätt. Det är därmed vanligt att nämna friheten att välja ämnen och metoder.

Institutionell autonomi betyder mer än universitetets separata juridiska existens som en enhet. Den är starkt kopplad till friheten att undervisa och friheten att forska. Universitetets personal och studenter ska kunna bestämma vem som ska fatta beslut om undervisning och forskning. Detta gäller även universitet som har stiftelse som organisationsform.

Dessutom innefattar akademisk frihet skyddet för anställningstryggheten (dock inte skyddet av en viss anställningsform). Akademisk frihet innefattar begränsningar av arbetsgivarens befogenhet att styra och kontrollera de anställdas arbete, (det vill säga begränsningar för ”arbetsgivarens direktionsrätt”), och friheten att forska inkluderar friheten att publicera forskningsresultat. Friheten att publicera forskningsresultat är kopplad till upphovsrätt, äganderätt och yttrandefrihet.

Vi kan titta närmare på vissa aspekter av akademisk frihet.

**Anställningstrygghet.** Akademisk frihet kräver naturligtvis anställningstrygghet.

Anställningstryggheten skyddas generellt enligt Anställningsavtalslagen, som begränsar användningen av tidsbegränsade anställningar (§ 3) och uppsägningsgrunder (kap. 7 och 8). Dessutom har den akademiska personalen ett starkare skydd enligt Universitetslagen (§ 32.3) i tre avseenden. För det första har universitetet som arbetsgivare en generell skyldighet att inte äventyra friheten att forska, friheten att undervisa och konstens frihet (ibid.). För det andra får arbetsgivaren inte säga upp akademisk personal på grunder som skulle innebära ett brott mot dessa friheter (ibid.). För det tredje omfattar anställningsvillkoren tillämpliga regler och föreskrifter, villkoren i kollektivavtal och de överenskomna villkoren i anställningsavtalet (§ 32.2).

Högsta domstolen i Finland i sin dom HD 2023:1 erkände dock inte anställningstryggheten som en del av den akademiska friheten som endast kan existera inom en högskolas organisationsstruktur. Vid tolkningen av § 32.3 i Universitetslagen tycks Högsta domstolen ha behandlat universitetsforskare som den skulle ha behandlat anställda i allmänhet. Högsta domstolen tycks ha uppfattat akademisk frihet som yttrandefrihet, som gäller alla.

**Universitetsstyrning.** Universitetslagen fastställer de centrala reglerna för styrningen av universiteten. I kärnan finns tre element.

För det första är universiteten enskilda juridiska personer (§§ 5.1 och 1.2). Precis som för alla andra enskilda juridiska personer är grundregeln för universiteten autonomi.

För det andra åtnjuter ett universitet en särskild institutionell autonomi (§ 3.1) som inte är begränsad till dess existens som en enskild juridisk enhet. Institutionell autonomi är den institutionella formen av akademisk frihet. Institutionell autonomi är inte begränsad till beslut om undervisning och forskning utan omfattar all verksamhet. Institutionell autonomi kan väcka frågan om vad ett universitet är. Är universitetet i fråga om institutionell autonomi dess personal och studenter eller dess ledning? En utredning hittade en hybridmodell med inslag av båda. Enligt Universitetslagens interna logik innebär institutionell autonomi personalens och studenternas autonomi (§ 4) och att ett universitet ska styras av personalen och studenterna, inte av utomstående.

För det tredje, eftersom staten har delegerat skyldigheten att skydda den akademiska friheten till universiteten har staten i gengäld särskilda skyldigheter gentemot universiteten, såsom en skyldighet att tillhandahålla finansiering (§ 49). Samtidigt är universiteten ansvariga inför staten (till exempel § 48).

Ett universitet har lagstadgade organ (§§ 13 och 23 i Universitetslagen).

För det första har ett universitet en rektor och en styrelse. Vid offentligrättsliga universitet liknar rektorns och styrelsens befogenheter och ansvar de som vanligtvis skulle gälla enligt finsk bolagsrätt för verkställande direktören och styrelsen i ett företag. Det finns drivkrafter för konvergens och införande av bolagsrätt inom universitetsrätten, bland annat universitetets status som en enskild juridisk person, vanan att använda Aktiebolagslagen från 2006 som riktmärke i regleringen av olika typer av enheter, och rikttningsberoendet i regleringen av universiteten (med en liknande modell enligt gamla Universitetslagen 645/1997). Rektorn ansvarar för den löpande ledningen av högskolan (§ 17). Enligt standardregeln har styrelsen en allmän befogenhet att besluta i alla ärenden som rör högskolan (§ 14). Rektorn utses av styrelsen (§ 18). Rektorn och styrelseledamöterna har en skyldighet att agera i universitetets intressen (§ 20), vilket kan tolkas som de anställdas och de studerandes långsiktiga intressen (§ 4). Det finns särskilda bestämmelser om styrelsen för ett stiftelseuniversitet (§ 24).

För det andra har ett universitet ett organ som representerar de universitetsanställda och de studerande. I detta avseende finns det en skillnad mellan offentligrättsliga universitet och stiftelseuniversitet. Medan ett offentligrättsligt universitet har ett universitetskollegium (§ 22), har ett stiftelseuniversitet ett annat kollegialt organ, stiftelseuniversitetets gemensamma kollegiala förvaltningsorgan (§ 26). Universitetslagen beskriver universitetskollegiets eller stiftelseuniversitetets gemensamma kollegiala förvaltningsorganets uppgifter.

För det tredje väljs styrelseledamöter i båda universitetstyperna av kollegiet som representerar universitetets anställda och studenter. Därmed respekterar styrelsesammansättningen rätten till institutionell autonomi och de anställdas och studenternas rätt till självstyre. Styrelsens övergripande befogenhet att fatta beslut i alla större frågor vid universitetet (§§ 14 och 24.1) betyder att styrelsens sammansättning är viktig. Det finns några grundläggande skillnader mellan offentligrättsliga universitet (§ 15) och stiftande universitet (§ 24) i detta avseende. Styrelsen för ett offentligrättsligt universitet ska bestå av interna och externa ledamöter. Professorer, övrig personal och studenter ska ha plats i styrelsen, men minst 40 procent av ledamöterna ska vara externa. Antalet styrelseledamöter är

antingen 7 eller 9-14. Huruvida ett stiftelseuniversitet har interna ledamöter beror på kollegiet som representerar de anställda och studerande. Ett stiftelseuniversitet ska ha 7 styrelseledamöter. Kollegiet väljer styrelseledamöter efter överläggningar med universitetets grundare. Tre ledamöter ska utses bland kandidaterna som nominerats av grundarna. Staten får inte nominera kandidater. I båda fallen väljer styrelsen ordförande och vice ordförande bland sina externa ledamöter (§§ 15.7 och 24.3). Varken rektor eller personer i universitetets högsta ledning har rätt att vara styrelseledamöter.

Universiteten ska följa denna regleringsmodell och ha de lagstadgade organen som lagstiftningen kräver. Däremot har universiteten viss flexibilitet. Eftersom tolkningen av lagar måste anpassas till den finska grundlagen ska Universitetslagen tolkas mot bakgrund av den institutionella autonomi som garanteras av den finska grundlagen. Ett universitet kan således i viss mån inom Universitetslagens ramar skapa nya organ och reglera maktfördelningen mellan organen på ett annat sätt.

**Upphovsrätt.** Upphovsrätten är skyddad enligt Upphovsrättslagen. Enligt dess huvudregel är upphovsrättsinnehavaren den som har skapat det upphovsrättsskyddade verket (§ 1). En högskola blir därför inte innehavare av upphovsrätt eller upphovsrättslicens om inte upphovsrättsinnehavaren samtycker till att överlåta upphovsrätten eller bevilja licensen. Denna standardregel kallas missvisande för högskoleundantaget, (i Sverige lärarundantaget). Medan standardregeln bara är en tillämpning av huvudregeln enligt Upphovsrättslagen utgör den ett undantag från reglerna som vanligtvis gäller för anställda, som tilldelar upphovsrätten till arbetsgivaren. Akademisk personals och studenters upphovsrätt är skyddad som en äganderätt och som en nödvändig del av den akademiska friheten.

**Utvärdering.** Det rättsliga skyddet för akademisk frihet i Finland är i viss mån tillräckligt och i viss mån otillräckligt.

Tidigare har tillståndet för den akademiska friheten i Finland rankats lägre än EU-genomsnittet när det gäller "akademiskt självstyre i lagstiftningen" och "skydd för anställningstrygghet (inklusive fast anställning) i relevant lagstiftning". Dessa två områden tycks dock inte vara de huvudsakliga problemområdena i den finska lagstiftningen. När det gäller universiteten ger den finska grundlagen och Universitetslagen institutionell autonomi, vilket kan ses som autonomi för de anställda och studerande. Utifrån institutionell autonomi har universiteten viss frihet att anpassa sig till den lagstadgade regleringen genom att anta interna riktlinjer som ökar den kollegiala styrningen eller det akademiska självstyret. Skyddet av anställningstrygghet verkar inte vara ett problem i lagstiftningen eftersom (1) det finns tvingande begränsningar för användningen av visstidsanställningar, (2) Universitetslagen ökar anställningstryggheten jämfört med det som gäller generellt för anställningsavtal enligt Anställningsavtalslagen och (3) anställningstryggheten kan också stärkas genom kollektivavtal.

Det som uppenbarligen är problematiskt ur ett juridiskt perspektiv rör omfattningen av den akademiska friheten och upprätthållandet av lagar.

För det första gäller inte akademisk frihet för alla lärosäten som definieras som lärosäten i Finland. Skyddet för den akademiska friheten begränsas av den finska grundlagens ordalydelse till "den högsta" utbildningen, det vill säga universitet, som i Finland är lärosäten som är forskningsuniversitet, har professorer och utfärdar doktorexamen. Akademisk frihet gäller inte för personal vid yrkeshögskolor, även om andra grundläggande friheter som yttrandefrihet kan gälla. Frånvaron av akademisk frihet inom en av de två sektorerna för högre utbildning kan innebära ett brott mot Artikel 13 i Europeiska unionens stadga om de grundläggande rättigheterna som ska tolkas mot bakgrund av Unescos rekommendation från 1997. Yrkeshögskolor uppfyller inte minimikraven för akademisk frihet som anges i bilaga I till Romkommunikén från 2020 och bilaga I till Tiranakommunikén från 2024. Mot bakgrund av den akademiska frihetens omfattning i Finland definieras yrkeshögskolor som lärosäten i syfte att få internationellt erkännande men tillhör högskoleutbildningen endast till namnet.

För det andra är det ofta oklart i den juridiska diskursen vad som menas med akademisk frihet. I högskolelagstiftningens förarbeten beskrivs ofta den akademiska friheten – eller friheten för vetenskaplig forskning, konsten och den högsta utbildningen – som friheten att välja ämnen och metoder. Man hittar sällan en definition som omfattar trygghet i anställningen och friheten att välja publiceringskanaler.

För det tredje verkar den finska juridiska diskursen på området ha svaga kopplingar till den internationella diskursen. Diskursen tenderar att vara nationell och doktrinär, och den återspeglar sällan innehållet i 1997 års Unesco-rekommendation och Bolognaprocessens dokument. Det mest slående exemplet är den finska Högsta domstolens dom HD 2023:1 som verkar ha reducerat den akademiska friheten till yttrandefrihet.

### 3.3 De facto-status

År 2023 bedömde en undersökning från Europaparlamentet de facto-situationen i Finland främst som positiv. De facto-läget är dock värre än vad den de jure-statusen antyder då den påverkas av Undervisnings- och kulturministeriets regleringskultur och centraliseringen av institutionell förvaltning.

**Yrkeshögskolor.** Vi har inga uppgifter om huruvida eller i vilken utsträckning principerna om akademisk frihet tillämpas vid yrkeshögskolor där det saknas rättsligt skydd. Den rättsliga grunden kan ha haft en stor negativ inverkan på forskningen. År 2022 producerade yrkeshögskolor bara 1 022 vetenskapligt granskade (*peer-reviewed*) publikationer jämfört med 31 004 från forskningsuniversitetet.

År 2023 var fem av de 22 yrkeshögskolorna majoritetsägda av ett universitet. Som ägare tenderar universitetet att söka synergieffekter, stordriftsfördelar och ökade utbildningsvolymerna som kan ge fördelar under den statliga finansieringsmodellen. Detta kan dock skapa spänningar mellan integrationen av olika enheter och universitetsfakultetens akademiska frihet. Att till exempel kombinera yrkeshögskolor och universitet i en högskolekoncern ökar sannolikt koncentrationen av ledningsmakten till koncernnivå och försvagar kollegial styrning på universitetsnivå.

**Anställningstrygghet.** När det gäller universitetet är anställningstryggheten för akademisk personal svag för de flesta. De lagstadgade begränsningarna för användningen av tidsbegränsade anställningar har inte begränsat den utbredda användningen av visstidsanställningar eller tidsbegränsade anställningar nämnvärt. Cirka 30,7 % av den akademiska personalen har tillsvidareanställning och 69,3 % har en tidsbegränsad anställning.

En av drivkrafterna bakom användningen av tidsbegränsade anställningar är det alltmer utbredda införandet av *tenure track* i rekryterings- eller karriärmodeller. Universitetsarbetsgivare har hävdade att användningen av dessa rekryterings- och karriärutvecklingsmodeller utgör ett giltigt skäl för dem att använda tidsbegränsade anställningar. I juridisk mening är dock användningen av en *tenure track* rekryterings- eller karriärutvecklingsmodell inte ett giltigt skäl att använda tidsbegränsade anställningar (Arbetsdomstolen, TT 2023:32). Det finns ett uppenbart verkställighets- och kulturproblem om ledningsmakten råder över regelefterlevnad och rättsstatsprincipen.

Den kombinerade effekten av *tenure track* rekryterings- och karriärmodellen och bristen på anställningstrygghet är att friheten att forska begränsas. I praktiken behöver personal med tidsbegränsad anställning fokusera på verksamheter som uppfyller anställningskriterierna.

**Institutionell autonomi och statlig finansiering.** Den statliga finansieringsmodellen är ett problem. Den utbredda användningen av visstidsanställningar eller tidsbegränsade anställningar speglar den statliga finansieringsmodellen av tre skäl. För det första bygger modellen för statlig finansiering i hög grad på volymbaserade resultatindikatorer. För det andra är den statliga forskningsfinansieringen konkurrensutsatt, projektbaserad, centraliserad och till stor del fördelad via Finlands Akademi. För det tredje tenderar universitetsledare att hantera de resulterande finansieringsriskerna genom att överföra

dem till fakulteten. Med andra ord har ett alltför stort beroende av kvantitativa indikatorer och projektbaserad konkurrensutsatt finansiering i den statliga finansieringen av universiteten undergrävt anställningstryggheten, forskningsfriheten och institutionell autonomi.

Samtidigt har den statliga finansieringsmodellen ökat centraliseringen av styrningen av högre utbildning och hämmat den strategiska utvecklingen av universiteten eftersom varje universitet tenderar att anpassa sin verksamhet till finansieringsmodellen. Detta har ökat universitetssektorns överberoende av finansiering från staten. Kulturen att maximera statlig finansiering på kort sikt har hämmat universitetens förmåga att fokusera på universitetsspecifika styrkeområden och öka mångfalden av finansieringskällor på lång sikt.

En internationell panel rekommenderade åtgärder för att ta itu med dessa och andra problem:<sup>19</sup>

Undervisnings- och kulturministeriet bör överväga följande:

- Använd prestationsöverenskommelserna och diskussionen om institutionell strategiutveckling för att stödja uppfyllelsen av övergripande nationella politiska mål, samtidigt som utrymme för institutionella profilutvecklingar säkerställs
- Minska vikten av prestationsindikatorer
- Betona vikten av kvalitet och den effekt som levereras genom hela lärosätets verksamhet, initialt genom formativ användning av narrativa fallstudier
- Säkerställ att ramvillkoren stödjer uppfyllandet av nationella politiska mål och utvecklingsmål, till exempel genom att ytterligare stärka samordningen mellan regeringsdepartementen

I motsats till rekommendationerna från den internationella panelen valde Undervisnings- och kulturministeriet att öka vikten av resultatindikatorer i sin nya förordning om kriterierna för universitetsfinansiering som antogs i april 2024.

**Deltagande i universitetsstyrning.** Enligt Pariskommunikén från 2018 och Romkommunikén från 2020 finns varken institutionell autonomi eller akademisk frihet utan "deltagande av studenter och personal i styrningen av högre utbildning". Enligt Unescos rekommendation från 1997 tillhör principen om "kollegialitet" (§ 32) de "väsentliga komponenterna i meningsfull autonomi för institutioner för högre utbildning" (§ 2). Sådant meningsfullt deltagande och kollegialitet kommer sannolikt att hämmas av den ökade centraliseringen av institutionell förvaltning, minskad anställningstrygghet för personalen och distansarbete. Finland är inget undantag. Denna trend kommer sannolikt att minska motivationen att delta i universitetsstyrningen.

En särskilt viktig fråga i Finland är förhållandet mellan universitetets lagstadgade organ. Denna fråga togs upp på dagordningen 2017 när riksdagens Kulturutskott bevakade resultaten av 2009 års universitetsreform som trädde i kraft 2020. Det finns flera studier om förhållandet mellan universitetskollegiet (som representerar universitetets anställda och studenter), styrelsen (som har stora befogenheter) och rektorn (som skyddas mot universitetets anställda och studenter av styrelsen). Det har visat sig att det finns olika metoder på olika universitet. Gemensamt för alla är att universitetskollegiet är ett ganska passivt organ efter Universitetslagen från 2009 jämfört med det tidigare kollegiet som fanns under Universitetslagen från 1997. Det råder maktkoncentration på toppen. Den upplevda legitimiteten för rektorns agerande har minskat. Detta har skapat konflikter

---

<sup>19</sup> Technopolis Group (Kalle Nielsen, Zsuzsa Javorka, Kimmo Halme, Anne-Mari Järvelin, Gerwin Evers, Florian Berger, Amanda Bengtsson Jallow, Amber van der Graaf, Katri Haila, Kalle Piirainen), Evaluation of the governance and funding practices used by the Ministry of Education and Culture for steering Finnish Higher Education Institutions. [Final report \(June 2023\)](#), sid 4.

mellan rektorer och universitetens anställda och studerande. Det finns inga lagstiftningsåtgärder i sikte för att bota problemet, eftersom universiteten i princip har makten att själva reglera denna fråga i kraft av sin institutionella autonomi.

**Upphovsrätt.** Upprätthållandet av akademisk personals upphovsrätt ställer till särskilda problem i praktiken. Vissa universitet använder eller fortsätter att använda undervisningsmaterial som har skapats av anställda eller tidigare anställda utan tillstånd och utan ersättning. Vissa universitet tvingar presumtiva anställda att underteckna ett avtal som överför upphovsrätt eller immateriella rättigheter till universitetet som ett anställningsvillkor. Detta borde väcka etiska frågor.

Undervisnings- och kulturministeriet har gjort publiceringskanaler till en indikator kopplad till finansieringen. Vissa universitet använder sådana finansieringsindikatorer som indikatorer i sina rekryterings- eller karriärutvecklingssystem. Dessutom används Open Access-indikatorer i allt högre grad som kvalitetskriterier i strid med huvudprinciperna i DORA och CoARA-avtalet.

### 3.4 Utsikterna

Utsikterna är stabila. När det gäller den statliga finansieringsmodellen finns det ingen planerad ändring i sikte. Det offentliga ansvaret för högre utbildning kan ändå komma att utökas i framtiden, vilket skulle vara ett trendbrott. Finansieringsnedskärningarna under 2010-talet minskade investeringarna i forskning, utveckling och innovation som andel av BNP och bidrog till ekonomisk stagnation i Finland. För att bota detta enades den parlamentariska arbetsgruppen för forskning, utveckling och innovation om 4 % av BNP som ett mål för investeringar i forskning, utveckling och innovation till 2030. Det politiska samförståndet ledde till Lagen om statlig finansiering av forsknings- och utvecklingsverksamhet åren 2024–2030. Enligt denna lag ska staten höja sin egen finansiering av forskning, utveckling och innovation till 1,2 % av BNP till 2030 (§ 2.1). Även om detta tyder på att det kan komma mer finansiering till universitetssektorn under de närmaste åren är fördelningen av medel till de olika sektorerna fortfarande oklar. Det ska finnas en långsiktig plan för varje mandatperiod (§ 3). Denna plan presenterades i juni 2024. Som reaktion på bred kritik mot den nuvarande statliga finansieringsmodellen lovade regeringen i sin långsiktiga plan att säkerställa vetenskapens frihet och underlätta för forskning, ta ett större helhetsperspektiv, utveckla en långsiktig och förutsägbar finansieringsmodell för forskning, utveckling och innovation samt ge mer pengar i form av basanslag till lärosäten.

Regeringen leder nu en stor översyn av anställningsförhållandena med ett svagare skydd för anställda och lokala avtal i stället för centrala kollektivavtal. Detta har bidragit till ökad politisk polarisering och utlöste flera strejker under våren 2024.

## 4. Akademisk frihet på Island

Akademisk frihet finns i policyförklaringar och etiska koder vid isländska universitet. En fullständig definition av begreppet ingår inte i dessa och finns främst i en föga känd deklaration som undertecknades av rektorerna vid isländska universitet 2005. 2012 ändrades lagen om högre utbildning för att inkludera ett kort stycke om akademisk frihet. På grund av försök på senare år att rikta forskningsfinansiering till vissa områden och påtryckningar för att främja vissa ämnen på bekostnad av andra har behovet av att omdefiniera begreppet och att göra intressenter medvetna om dess betydelse blivit alltmer angeläget.

### 4.1 Lagstiftningen

Akademisk frihet nämns inte i den isländska grundlagen (1944) och det finns för närvarande ingen pågående allmän diskussion för att ändra på det.<sup>20</sup> Den så kallade "nya grundlagen",<sup>21</sup> som skrevs 2011 i kölvattnet av finanskraschen 2008 och de samhällsomvälvningar som följde, tar upp frågan i artikel 17, som heter Vetenskapens, lärandets och konstens frihet.<sup>22</sup> Denna författning har dock ännu inte ratificerats. På senare år har det höjts starka röster i det isländska samhället för att den nuvarande grundlagen måste ändras för att inkludera några av frågorna som tas upp i den "nya konstitutionen". Akademisk frihet hör dock inte till frågorna som har diskuterats.

Högskolelagen från 2006, som uppdaterades med en ny lag 2012, diskuterar akademisk frihet i artikel 2a.<sup>23</sup> Den tillagda artikeln säger:

Lärosäten har en skyldighet att respektera sin personals akademiska frihet. Akademisk frihet innebär att den akademiska personalen har rätt att förhålla sig till ämnen som de undervisar i på ett sätt som de anser vara rimligt och i enlighet med akademiska krav. Akademisk frihet påverkar inte personalens ansvar att följa den allmänna uppförandekod eller etiska regler som antagits av det berörda lärosätet. Valet av forsknings- och undervisningsämnen inom enskilda akademiska discipliner som bedrivs vid ett lärosäte ska vara fritt från påverkan från lärosätets ägare och finansiärer.<sup>24</sup>

Att akademisk frihet inte skyddas i grundlagen innebär att just denna artikel kan ändras av en enkel majoritet i riksdagen. Andra lagar som styr det akademiska livet på Island, såsom lagen om statliga lärosäten (2008)<sup>25</sup> och lagen om god vetenskaplig sed (2019)<sup>26</sup> nämner inte akademisk frihet alls.

Islands universitet, det överlägset största lärosätet i landet, nämner inte akademisk frihet någonstans i sitt regelverk. Akademisk frihet anges dock som en av dess tre kärnvärden, tillsammans med Jämlikhet och Professionalism, i dess policyförklaring 2021-2026.<sup>27</sup> Samtidigt säger universitetets etiska kod att akademisk frihet är hörnstenen i allt arbete vid universitetet, vilket främjar kritiskt

---

<sup>20</sup> För ytterligare information om detta se: <https://www.althingi.is/lagas/151a/1944033.html> (på isländska) samt [https://www.government.is/library/01-Ministries/Prime-Ministrers-Office/constitution\\_of\\_iceland.pdf](https://www.government.is/library/01-Ministries/Prime-Ministrers-Office/constitution_of_iceland.pdf) (på engelska).

<sup>21</sup> För ytterligare information se: <https://nystjornarskra.is/nyja-stjornarskrain/> (på isländska).

<sup>22</sup> Där står det att friheten för vetenskap, högre utbildning och konst ska säkerställas genom lag. För ytterligare information se: [https://www.constituteproject.org/constitution/Iceland\\_2011D](https://www.constituteproject.org/constitution/Iceland_2011D).

<sup>23</sup> Lag 67/2012 (Lagen om ändringar i lag 63/2006 (Lärosätenas oberoende och deras demokratiska uppdrag samt funktionshindrade studenters rättigheter)). För ytterligare information se: <https://www.althingi.is/altext/stjt/2012.067.html> (på isländska).

<sup>24</sup> <https://www.government.is/publications/legislation/lex/2017/11/22/Higher-Education-Act-No-63-2006/>

<sup>25</sup> För ytterligare information se: <https://www.althingi.is/lagas/nuna/2006063.html> (på isländska).

<sup>26</sup> För ytterligare information se: <https://www.althingi.is/altext/stjt/2019.042.html> (på isländska).

<sup>27</sup> För ytterligare information se: [https://www.hi.is/haskoliinn/hi26\\_stefna\\_haskola\\_islands\\_2021\\_2026](https://www.hi.is/haskoliinn/hi26_stefna_haskola_islands_2021_2026) (på isländska).



tänkande, den kreativa strävan efter kunskap, öppenhet och framåttänkande.<sup>28</sup> Andra isländska universitet har följt samma synsätt och hänvisar till akademisk frihet främst i sina etiska koder, även om den benämningen används inte.<sup>29</sup>

2005 samlades rektorerna för universiteten på Island för att underteckna en deklARATION om akademisk frihet. I dokumentet hyllar rektorerna vikten av akademisk frihet, definierar den i fem stycken och förklarar hur den förhåller sig till andra aspekter av det akademiska livet. Detta dokument har dock haft begränsad synlighet inom akademiska kretsar på Island. Islands universitet har till exempel inte publicerat deklARATIONEN på sin hemsida. Universiteten bakom deklARATIONEN är inte skyldiga att hålla deklARATIONEN synlig för studenter och personal eller att se till att det förs en aktiv och öppen diskussion på respektive universitet. Det enklaste sättet att hitta texten är genom nyhetsartiklar i isländska medier där akademisk frihet har uppfattats som kränkt och deklARATIONEN därmed har förts tillbaka i rampljuset.<sup>30</sup>

### **Rektorernas deklARATION om akademisk frihet (2005)**

Universiteten ska värna om den akademiska friheten, vilket innefattar till exempel att en individ kan bedriva forskning, undervisning eller lärande utan onödig inblandning av lagar, institutioner eller sociala grupper. Den som har akademisk frihet kan söka kunskap och uttrycka sina åsikter utan att riskera att detta påverkar deras anställningstrygghet eller andra viktiga intressen.

En akademikers akademiska frihet innefattar rätten att diskutera sitt undervisningsämne på det sätt som hen anser vara rimligt och i enlighet med akademiska krav. Den innefattar rätten att bedöma studenternas prestationer på yrkesmässiga grunder och i enlighet med den policy som en institution eller ett universitet har godkänt.

Den akademiska friheten i forskningen innefattar rätten att välja ämnen och metoder. Den inkluderar rätten och skyldigheten att publicera forskningsresultat, vilka de än må vara, så länge som forskningen uppfyller kraven på professionell expertgranskning.

Akademisk frihet på ett universitet omfattar universitetsstudenters rätt att kritisera policyer, metoder och rutiner i verksamheten. Den innefattar den medborgerliga rätten till yttrandefrihet och deltagande administrativa och sociala angelägenheter utanför universitetet, utan att påverka prestationsbedömning, karriärutveckling eller arbetsförhållanden.

En individs akademiska frihet åtföljs av ansvaret att agera med integritet och i enlighet med akademisk standard och att vägledas i detta av sanningen. Underförstått är skyldigheten att undvika att ens egna intressen påverkar forskningsresultaten. En anställds akademiska frihet minskar inte hens ansvar att följa sin arbetsgivares regler och etiska kod.

---

<sup>28</sup> För ytterligare information se: [https://english.hi.is/university/code\\_of\\_ethics](https://english.hi.is/university/code_of_ethics).

<sup>29</sup> För ytterligare information se till exempel: <https://www.unak.is/english/university/governance/the-code-of-ethics-of-the-university-of-akureyri>, <https://www.bifrost.is/english/about-bifrost/policies-and-regulations/code-of-ethics>.

<sup>30</sup> Frímannsson, Guðmundur Heiðar. "Akademískt frelsi". *Stjórnmal og stjórmsýsla*, vol. 2, # 8, 2012: 265-280.

## 4.2 Akademin på Island: Attityder och förståelse

Tyvärr har ingen omfattande undersökning om attityder och förståelse hos akademiker på Island när det gäller akademisk frihet genomförts. Diskussioner under det senaste decenniet har i första hand kretsat kring en handfull fall där klagomål har framförts, (till exempel till etiska kommittéer), angående enskilda akademikers undervisning eller offentliga uttalanden. Detta har varit olyckligt, eftersom många av de mer nyanserade perspektiven på akademisk frihet inte har varit synliga inom akademien, där media ofta leder diskussionen med allmänheten som deltagare.

De senaste upplysningarna om hur akademiker på Island ser på akademisk frihet kommer från en undersökning som gjordes hösten 2023 om hur isländska akademiker har det på arbetsplatsen. En fråga i undersökningen försöker få fram deras inställningar till akademisk frihet genom att presentera fyra olika påståenden och fråga deltagarna om de håller med dessa eller inte. I frågan om akademikers opartiskhet när de deltar i en offentlig debatt lutade deltagarna åt att inte tycka att ett starkt opartiskhetskrav var motiverat. På två frågor om hur man bör reglera den akademiska friheten var deltagarna ganska positiva till att universiteten själva skulle utfärda huvudprinciperna om akademisk frihet, medan majoriteten var emot tanken att sådana principer skulle komma från regeringen. Slutligen instämde majoriteten i påståendet att akademiker ska vara fria att uttrycka sina åsikter, även när studenter, kollegor och administrationen inte håller med dem.

Lyckligtvis ger en nyligen publicerad studie från två forskningsprojekt om universitetens demokratiska uppdrag en tydligare och mer nyanserad inblick i isländska akademikers attityder angående akademisk frihet. I dessa projekt användes enkäter 2011, gruppintervjuer 2014 och intervjuer med individer 2019-2020. Data från dessa olika undersökningar överensstämmer enligt forskarna med tydliga huvudteman som kommer fram i frågor som kärnan i akademisk frihet, varför det behövs mer diskussion om ämnet bland akademiker, skillnaden mellan frihet i forskning och frihet i undervisning samt de största hoten mot akademisk frihet.

Undersökningarna visar att akademiker på Island har en djup förståelse för att det med frihet följer skyldigheter när det gäller nödvändiga kunskapsnivåer och akademisk integritet. Sådana förpliktelser är en väsentlig del av den akademiska friheten snarare än ett hinder: "Akademisk frihet är inte en individs negativa frihet att handla på ett visst sätt, utan snarare den positiva friheten för en akademiker att utöva sitt omdöme i forskning och undervisning, med expertgranskning genom peer review som förutsättning."<sup>31</sup> Vidare är akademisk personal också skyldig att följa lärosätets regler och regelverk samt de förordningar som varje skola och varje institution har fastställt om hur man undervisar i varje ämne. Sådana förordningar om undervisningsmetoder och presentation av studiematerial tar vanligtvis hänsyn till önskemål från studentföreningar och centrum för undervisning och lärande.

Enligt resultaten av frågeformulären och intervjuerna upplever deltagarna obefogade restriktioner mot akademisk frihet på Island. Detta verkar främst bero på politiska och ekonomiska påtryckningar. Som i många andra länder är de intervjuade oroliga för konkurrensen om begränsade medel, det institutionella systemet för prestationsbedömning och de begränsade publiceringsmöjligheterna. Författarna påpekar att oro över tidsbegränsade anställningar kanske inte har uttryckts i intervjuerna, men medger att en trolig förklaring till detta är att få av respondenterna var utan fast anställning. Tystande av akademiker är inte heller en fråga som tycks ha kommit upp i intervjuerna, även om påtryckningar utifrån nämns. Hur dessa yttre påtryckningar ser ut och varifrån de kommer är oklart och detta verkar kräva mer diskussion. Slutligen, diskuteras inte heller hur långt inre påtryckningar kan gå i tillräcklig omfattning. Lärosäten är komplexa strukturer och påtryckningar från administratörer och stödtjänster kan verka tvinga akademiker att göra vissa val och avstå från andra. Administrativt tryck

---

<sup>31</sup> Frímannsson et al. "Akademískt frelsi, ábyrgð og hömlur: Sjóarmið háskólakennara á Íslandi". *Stjórnmal og stjórnsýsla*, vol. 1, # 18, 2022: 139-164, p. 159.

från kollegor kan potentiellt också vara mer omfattande än den peer review-processen som är en självklar del av akademisk frihet.

### 4.3 Framtiden för akademisk frihet på Island

Man kan argumentera för att den akademiska frihetens upplevda självklarhet står i vägen för en djupare diskussion på Island, vilket kan ses i det begränsade intresset av att föra in den i ändringar av den nuvarande grundlagen. Intressenter är snabba att identifiera den som kärnan i det akademiska livet samtidigt som den verkar ganska bräcklig. Skyddet för den akademiska friheten är inte lika självklart som själva principen. Hot mot den akademiska friheten diskuteras och analyseras sällan, uppenbarligen utifrån uppfattningen att denna typ av frihet är så integrerad i det akademiska livet att friheten kommer att frodas så länge dessa institutioner existerar.

Universiteten står inför helt andra utmaningar nu än de gjorde 2006 när rektorerna för isländska universitet samlades för att underteckna en deklaration om akademisk frihet. Sådana utmaningar kommer i olika skepnader, inte minst på grund av tekniska framsteg, (till exempel ökad användning av sociala medier och artificiell intelligens), och växande institutionell befogenhet. Det är dock svårt att bedöma om det finns behov av en ny och uppdaterad deklaration. Huvudprinciperna är fortfarande desamma, medan deklarationen helt enkelt inte har haft den påverkan som den förtjänar. Det första steget för att rätta till denna situation kan vara att göra den äldre versionen av deklarationen mer synlig i det akademiska livet. Det är talande att det finns få hänvisningar till deklarationen i intervjuerna med akademiker från 2014 (gruppintervjuer) och 2019-2020 (personliga intervjuer).<sup>32</sup> Akademiker på Island känner varken till texten eller andemeningen i deklarationen. Ett bra första steg skulle vara att rektorerna för lärosätena åter sammanträder och vädjar om en mer robust diskussion om akademisk frihet som drar lärdom av erfarenheterna från de senaste två decennierna.

Sammantaget måste akademisk frihet kunna bestå genom olika policyer och strategier. Att en enkel riksdagsmajoritet kan stryka den ur högskolelagen är oroväckande. Det är särskilt oroande att begreppet "akademisk frihet" inte är en del av lärosätens regelverk, såsom institutionella regler. Även om principen om akademisk frihet kanske är en användbar ingrediens i en etisk kod kan den uppfattas som mindre viktig om den inte syns i andra sammanhang. Dessutom kan akademisk frihet inte bara vara en av de värden som universiteten kan besluta om att sätta på agendan i sin strategi för en viss tidsperiod. Den finns alltid, samtidigt som den är sårbar. Dess sårbarhet beror på olika utmaningar som isländska akademiker måste vara överens om att diskutera inom en snar framtid. Dessa utmaningar kommer från samhället, (till exempel skrämseltaktik från särintressen och offentliga hot på sociala medier), interna påtryckningar inom lärosäten, (från både den administrativa sidan och kollegor), och regeringen.

Den sista av dessa är kanske den mest angelägna. Forskningsfinansiering prioriteras och riktas i allt högre grad till särskilda ämnen av Islands regering, medan finansieringen av lärosäten blir helt prestationsrelaterad enligt ett nytt budgeteringssystem. Ministeriet för högre utbildning, vetenskap och innovation deltar allt oftare direkt i finansieringen av forskning och utveckling inom universiteten. Allt detta kan ha en negativ och oåterkallelig inverkan på akademisk frihet de kommande åren.

---

<sup>32</sup> Se Frímannsson et al, 2022.

## 5. Akademisk frihet i Norge

I Norge skyddas akademisk frihet i lag och respekteras väl. Många akademiker upplever dock att akademisk frihet är under press. Detta beror särskilt på utmaningar kopplade till forskningsfinansiering, deltagandet i akademiska beslut, intressekonflikter och fri spridning.

### 5.1 Skyddet av akademisk frihet i lagstiftningen (de jure-status)

Akademisk frihet för lärosäten i Norge finns inskriven i Universitets- och högskolelagen. Denna gäller för privata och offentliga lärosäten och betonar både institutionell autonomi och individuell frihet i forskning och undervisning. Rätten att välja ämne och metod för forskning samt rätten att publicera forskningsresultat nämns uttryckligen, liksom ansvaret för att forskning och undervisning bedrivs enligt vedertagna etiska och professionella normer. Friheten att lära beskrivs inte på samma sätt, men lagen slår fast att högre utbildning vid offentliga universitet och högskolor ska vara avgiftsfri (§§ 2-5) och att fysiska föreläsningar ska vara öppna för allmänheten (§§ 2-4). Att akademisk personal ska delta i lärosätens styrning och beslutsfattande är inte fastställt i lagen, annat än att fyra av elva styrelseledamöter ska företräda akademisk personal (§ 4-3).

Med rättslig grund i denna lag har Utbildnings- och forskningsministeriet antagit föreskrifter om tillsättning och befordran till lärar- och forskartjänster för att säkerställa transparent och meriteringsbaserad rekrytering och befordran.<sup>33</sup>

Akademisk frihet skyddas inte i den norska grundlagen eller i någon annan rättslig ram än universitets- och högskolelagen. Andra aspekter som rör den akademiska friheten regleras dock till viss del i andra lagar, såsom anställningstrygghet och arbetsmiljö (arbetsmiljölagen och statstjänstemannalagen), immateriella rättigheter (upphovsrättslagen) och forskningsetik (forskningsetikslagen).

---

<sup>33</sup> Hänvisar också till EES-direktiv: EES-avtalet bilaga VII (direktiv 89/48/EEG ändrat genom direktiv 2001/19/EG).

## Utdrag ur universitets- och högskolelagen

### § 2-2 Akademisk frihet och ansvar

Universitet och högskolor ska främja och värna om den akademiska friheten och de som utövar den. Lärosäten ansvarar för att undervisning, forskning och akademiskt och konstnärligt utvecklingsarbete håller en hög professionell nivå och bedrivs i enlighet med erkända vetenskapliga, konstnärliga, pedagogiska och etiska principer.

I övrigt har universitet och högskolor rätt att inom ramarna som fastställs i eller med stöd av lag fastställa sin egen akademiska principer och värdegrund.

Lärosäten får inte ges instruktioner i fråga om:

- innehållet i undervisningen
- innehållet i forskningen eller i det konstnärliga och akademiska utvecklingsarbetet
- innehållet i spridningen
- individuella utnämningar eller nomineringar.

Varje person som undervisar vid ett lärosäte som omfattas av denna lag har ett självständigt akademiskt ansvar för innehållet och planen i sin undervisning inom de ramar som bestäms av lärosätet eller som följer av författningar eller föreskrifter som följd av författningar.

Den som utsetts till en tjänst där forskning eller akademiskt eller konstnärligt utvecklingsarbete ingår i arbetsuppgifterna har rätt att välja ämne och metod för sitt forsknings- eller utvecklingsarbete inom de ramar som följer av anställningsavtalet eller särskilt avtal.

De som omfattas av fjärde eller femte styckena har rätt att sprida sina forskningsresultat och akademiskt ansvar för spridningen.

Universitet och högskolor ska säkerställa transparens kring forskningsresultat eller akademiskt eller konstnärligt utvecklingsarbete. Den som utsetts till en tjänst som omfattas av femte stycket har rätt att offentliggöra sina resultat och ska se till att sådan publicering sker. Det relevanta forskningsunderlaget måste göras tillgängligt i enlighet med god sed i ämnet. Styrelsen kan samtycka till uppskjuten publicering när så krävs av berättigade skäl. Inga permanenta begränsningar i rätten att publicera resultat kan avtalas eller föreskrivas utöver vad som följer av författningar eller föreskrifter som följd av författningar.

*Antagen av Stortinget 6.1.2024, med verkan fr. o. m. 1.8.2024*

## 5.2 Akademisk frihet de facto

Få studier av akademisk frihet i dess helhet har genomförts i Norge under de senaste tjugo åren. Därför är denna granskning delvis baserad på offentliga debatter, generell återkoppling och specifika fall som rapporterats av fackliga representanter samt en undersökning som den norska fackliga organisationen Forskerforbundet genomförde bland lokala förtroendevalda 2024.<sup>34</sup>

Sammantaget respekteras den akademiska friheten väl i Norge. Ingen norsk regering eller politiskt parti har öppet ifrågasatt principen. Den långsiktiga statliga planen för forskning och högre utbildning betonar akademisk frihet och slår fast att "den politiska ledningen av statliga lärosäten ska främja forskarnas möjligheter att sträva efter sanning i enlighet med det egna professionella omdömet och de akademiska normerna i yrkeskåren."<sup>35</sup>

Det finns inga rapporterade fall av förföljelse eller formella begränsningar av akademisk verksamhet vid norska lärosäten, och återkopplingen från våra fackliga företrädare visar att den akademiska friheten upprätthålls väl i allmänhet (Figur 5). Många uttrycker dock att den akademiska friheten är under press och en stor andel av våra förtroendevalda anser att den har försvagats på senare år. För att förstå varför kommer vi att titta närmare på de väsentliga principerna som beskrivs i kapitel 1 ovan.

**Forskningsfrihet.** Forskningsfriheten upprätthålls väl vid norska lärosäten. Akademisk personal är inte föremål för restriktioner i valet av ämne, metod eller forskningsinriktning utöver vad som följer av allmänt vedertagen reglering i frågor som integritet, forskningsetik och nationell säkerhet. Det kan dock finnas en viss konflikt mellan individuella önskemål att bedriva forskning i en riktning och lärosätets behov av forskning och kompetens kopplad till sin utbildningsprofil. Den individuella friheten att välja tema eller ämne är naturligtvis också en fråga om resurser och nödvändig anpassning till tillgängliga data och forskningsinfrastruktur samt inte minst till övriga personer i en forskargrupp. En ändamålsenlig och rättvis fördelning av resurser är således en väsentlig princip för verklig forskningsfrihet.

Friheten att publicera upprätthålls väl i Norge så vitt vi vet. Införandet av Plan S och krav på Open Access-publicering ledde till en diskussion om att inskränka publiceringsfriheten, då forskare tvingades att välja bort tidskrifter som de själva föredrog som ännu inte var Open Access. Debatten har dock lugnat ner på grund av de många betalningslösningar som säkerställer öppen publicering av norska artiklar. Emellertid är frågor kopplade till publiceringsavgifter (APC), tidskrifter, upphovsrätt och digitalisering ännu inte lösta och kommer att fortsätta att vara utmaningar för akademisk frihet i framtiden. Vissa lärosäten har också upprättat en policy för immateriella rättigheter som syftar till att överföra anställdas upphovsrätt *en bloc* till arbetsgivaren. Detta går emot både publiceringsfriheten och forskningsetiken, eftersom det är en kränkning av forskarnas rätt att korrigera och förhindra missbruk av sin egen forskning.

**Undervisningsfrihet.** Undervisning administreras av det akademiska kollektivet och bedrivs fritt av den enskilde läraren. Undervisningsfriheten utmanas sällan vid norska lärosäten. Vissa yrkesutbildningar har nationella ramar som i viss mån begränsar friheten att välja undervisningsinnehåll och nödvändigheten att styra och korrigera läranderesultatet i dessa utbildningar kan diskuteras. Vidare innebär utvecklingen mot fler nätbaserade utbildningar och användning av digitala undervisningsplattformar att friheten att välja undervisningsmetod och undervisningsform kan begränsas.

---

<sup>34</sup> *Akademisk frihet og medvirkning ved norske universiteter og høyskoler: Sett fra Forskerforbundets tillitsvalgte*, Skriftserien 2/2024.

<sup>35</sup> [Langtidsplan for forskning og høyere utdanning 2023–2032](#), Hvitbok 5 (2022–2023) sid. 84.

**Frihet att lära (frihet att studera).** Rätten att fritt söka kunskap samt tillgång till högre utbildning är god i Norge. Principen om kostnadsfri utbildning står starkt trots införandet av studieavgifter för studenter som kommer från länder utanför EU/EES. Öppen vetenskap, online-studier och digitala lösningar förbättrar tillgången till högre utbildning och lärande. Den nuvarande regeringens fokus på decentraliserad utbildning och norska som undervisningsspråk kan också sägas utöka studiefriheten. Den andra sidan av myntet är den eventuella bristen på kvalitet och stimulans man får av att vara en del av en större akademisk miljö, vilket kan påverka elever och lärare i digitala eller decentraliserade lärandemiljöer. Utmaningen på sikt är kanske främst relaterad till plattformslösningar och skiftet från lärande genom böcker och kursplan till nya digitala former och konsekvenserna av detta.

**Spridningsfrihet.** Det är främst i frågor om offentlig spridning av kunskap och forskning där exempel på begränsningar av akademisk frihet i Norge har uppmärksammats på senare år. Begreppet "akademisk yttrandefrihet" infördes av Kierulffkommittén för att beteckna akademisk kunskapsspridning i det offentliga rummet.<sup>36</sup> Rapporten och diskussionen kring den omfattade frågor om "woke" och cancelkultur, intern akademisk debattkultur samt externa hot och trakasserier som begränsar viljan att engagera sig i akademisk spridning. Följaktligen var kommittén oroad över akademisk självcensur, tillbakadragande av artiklar och "skrämseleffekter". Rapportens förslag och den efterföljande debatten var mestadels inriktade på uttrycksklimatet och den akademiska kulturen. Även om det finns exempel på dålig debattkultur, förseelser och försök till plattformsförnekelse i norsk akademi anses det inte vara ett utbrett problem. En forskargrupp som tagit fram två rapporter som underlag för Kierulffkommittén pekar på fler strukturella utmaningar när de drar följande slutsats:

I nuvarande läge är det dock vår bedömning att mer subtila former av konformitetstryck mot forskning från myndigheter, forskningsråd, institutionsledning och andra aktörer i forskningsmiljön som kontrollerar strategiska resurser utgör ett större potentiellt problem för yttrandefriheten hos vetenskaplig personal än det som kommer från identitetspolitisk aktivism och cancelkultur.<sup>37</sup>

En stor del av hotet mot den akademiska spridningsfriheten kommer från påtryckningar och trakasserier utifrån och bristande förtroende för mediernas förmåga att förmedla kunskap och forskningsresultat korrekt. En rapport om forskning och yttrandefrihet visade att hälften av forskarna i undersökningen begränsade sig i sin forskningspridning på grund av oro för omedelbara konsekvenser eller för hur forskningen skulle presenteras i media.<sup>38</sup> Det finns exempel på påtrycknings- och smutskastningskampanjer mot forskare som publicerat akademiskt material eller uttalat sig offentligt om vissa ämnen, där dessa kampanjer har drivits av parter med starka intressen kopplade till den aktuella frågan. I de flesta fall försvarar lärosätens ledningar sina anställda i sådana situationer, men vår undersökning visar att väldigt få har väl etablerade rutiner för att skydda medarbetare som utsätts för otillbörlig press eller trakasserier på grund av sin forskning och kunskapsspridning. Det största problemet är dock kopplat till situationer där ett lärosäte inte försvarar sina anställdas spridningsfrihet, eller ännu värre, bidrar till att begränsa den.

---

<sup>36</sup> NOU 2022: 2: *Akademisk yringsfrihet — God yringskultur må bygges nedenfra, hver dag*

<sup>37</sup> Fredrik Thue et al. (2021) *Et yringsklima under press?* (sid. 100), vår översättning.

<sup>38</sup> Undersökningen var inte begränsad till akademisk personal vid lärosäten utan omfattade även forskare på andra håll.

Det finns väldigt få fall av munkavleorder eller uttalade begränsningar av spridningsfriheten vid norska lärosäten, men det finns flera exempel där chefer reagerar negativt på vissa typer av spridning och därmed utmanar och begränsar utrymmet för sådan uttrycksfrihet. Ett färskt exempel gäller rektorn för Norges största universitet, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU), som kritiserade två anställda offentligt för att de var mycket kritiska till en rapport om kärnkraft som beställdes av arbetsgivarorganisationen Norsk Industri. Det visade sig att innan rektorn gick ut offentligt med kritiken av sina egna forskare hade det förekommit nära kontakt mellan rektorn och direktörer i denna organisation. Som en följd av detta valde rektorn att säga upp sig från sin tjänst. I det här fallet vann de akademiska idealen. Men sådana intressekonflikter kopplade till externt samarbete kommer i allt högre grad att prägla norsk akademi i takt med att mer extern finansiering och partnerskap eftersträvas från myndigheter och industri.

Det framgår också av undersökningar att forskare kan tveka att sprida forskningsresultat av rädsla för att utmana chefer eller mer etablerade akademiker (med eventuell grindvaktsmakt). Detta är uppenbarligen nära kopplat till otrygga arbetsvillkor och en uppfattning om mer top-down styrning på lärosätena. Många uppger också att bristande institutionellt stöd för spridning och att den inte är meriterande bidrar till att bromsa spridningslusten. Yttrandefriheten är generellt sett mycket väl skyddad i Norge, men idealet om en fri och tillräckligt upplyst offentlig debatt är beroende av att forskare kan, och vill, fritt sprida och dela med sig av sin kunskap. När det gäller fri spridning finns det både kulturella och strukturella utmaningar i Norge.

**Rätten till självstyre.** Delaktighet och kollegiala organ med verklig beslutanderätt i akademiska frågor är inte bara en del av arbetsplatsdemokratin utan en väsentlig del av akademisk frihet. Det kräver en styrmodell som arbetar nerifrån och upp och som upprätthåller den akademiska personalens möjligheter att delta i beslut som rör forskning och utbildning, eller att fritt välja sina företrädare. Denna princip har begränsats avsevärt i Norge på senare år. Utsedda rektorer är huvudregeln enligt lagen och den vanligaste lösningen i praktiken, medan dekaner och prefekter har i regel tidsbegränsade anställningar och är inte valda. Vidare har många institutioner inte kollegiala organ med beslutanderätt på institutionsnivå. Vissa har det på fakultetsnivå, men få har institutionsstyrelser. Det innebär att akademisk personal har lite inflytande och beslutanderätt över viktiga processer som rör forskning och utbildning på den nivå där sådana beslut oftast tas. Detta illustreras av att en tredjedel av våra fackliga företrädare anser att akademisk personal har begränsade möjligheter att delta i beslut om akademiska frågor.<sup>39</sup> En klar majoritet efterlyser kollegiala organ på lägre nivåer. Syftet med institutionell autonomi är akademiskt självstyre, vilket också är nära kopplat till möjligheten att bedriva kritisk och ansvarsfull forskning

**Ansvar.** Det finns ett betydande fokus på ansvar i norsk forskning, och få exempel på allvarliga integritetskränkningar. Eftersom akademisk personal vid många universitet och högskolor inte har kollektiv kontroll över den strategiska akademiska utvecklingen eller planer för forskning och utbildning genom kollegiala organ riskerar det kollektiva vetenskapliga ansvaret att urholkas. Det finns också anledning att ha i åtanke andra oroväckande trender som utmanar den grundlighet och kvalitet som krävs av vetenskap och forskning. Pressen att publicera och den hårda konkurrensen om prestigefyllda forskningsanslag och fasta tjänster kan utlösa oärlighet och genvägar, som i sig utgör utmaningar för den akademiska friheten.

En röd tråd i denna bedömning är möjligheten – både för individen och det akademiska kollektivet – att verkligen kunna arbeta självständigt och ha autonomi. Det är i första hand en fråga om resurser, men också en fråga om arbetsvillkor. Vi kommer därför slutligen att diskutera detta som en gemensam utmaning för akademisk frihet.

---

<sup>39</sup> Op.cit. not 34



Figur 5 Hur oppfatter du att den akademiska friheten värnas på din institution när det gäller...



### 5.3 Utmaningar: forskningsfinansiering, tid och anställningstrygghet

Brist på anställningstrygghet och resurser för att bedriva forskning begränsar den akademiska friheten. En övergripande fråga är därför om finansieringssystemet för forskning och anställningsvillkoren vid norska lärosäten ger tillräckligt stöd till forskningsfriheten.

Högskolesektorn i Norge har vuxit kraftigt de senaste åren, även om antalet anställda och studenter har planat ut på senare tid. Denna tillväxt är ett resultat av offentlig finansiering av utbildning och forskning, men också av ett bredare samarbete med näringslivet. I Norge är lärosätenas basanslag höga i internationell jämförelse.<sup>40</sup> De täcker dock bara en liten del av verksamhetsmedlen för forskning. Det innebär att forskare behöver söka externa medel från Forskningsrådet, EU:s ramprogram och andra forskningsfonder, eller samarbeta med eller bedriva forskning på uppdrag av privata eller offentliga verksamheter.<sup>41</sup> Ökningen av externa forskningsanslag har expanderat de samlade resurserna för forskning och tillsammans med strategiska akademiska prioriteringar ökat forskningskapaciteten och möjliggjort mer komplexa forskningsuppgifter. Många skickliga forskare i Norge får medel för självinitierade grundforskningsprojekt. Utifrån debatten på senare år finns det ändå anledning att fråga sig om finansieringssystemet lyckas tillräckligt bra med att stödja:

- banbrytande och utvecklingsdrivande forskning
- långsiktig och bred kunskap för samhällsberedskap och problemlösningsförmåga
- replikeringsstudier och kvalitetssäkring av forskningsresultat

Forskare rapporterar ständigt om att det finns för lite finansiering avsedd för fri grundforskning och att man för att få medel måste uppfylla ett antal kriterier som sammantaget kan påverka forskningsfriheten när det gäller frågorna ovan. Samhället som helhet och ideella och vinstdrivande organisationer har helt legitima behov av att det bedrivs forskning och forskare försöker bidra till samhällsutveckling och innovation. Politiskt initierade forskningsprogram och näringslivsintressen konkurrerar dock till viss del med fristående forskning. Detta behöver inte nödvändigtvis vara en motsägelse, men det är en öppen fråga – som rör akademisk frihet – huruvida det finns en bra balans mellan de två. Detta hänger naturligtvis ihop med i vilken utsträckning extern finansiering påverkar balansen och även hur stor del av lärosätets egna resurser som avsätts för att förvärva och bedriva externt finansierade forskningsprojekt. Där man inte är medveten om balansen kommer ämnesområden som inte följer sådana prioriteringar eller som handlar om områden som inte är politiskt eller kommersiellt prioriterade att få mindre tillgång till resurser och därmed uppleva vetenskaplig stagnering och akademisk försämring. Dessutom finns det på individnivå en risk att incitament och förväntningar på att forskningsmedel ska erhållas från externa källor styr individens forskningsaktivitet mot områden där det finns tillgängliga medel att konkurrera om, och därmed eventuellt bort från det som forskarna själva skulle ha valt om de var fria att följa sin akademiska nyfikenhet och övertygelse.

Resultatet av minskade anslag är att flera lärosäten vidtar åtgärder som begränsar de anställdas arbetstid för forskning och utvecklingsarbete (FoU). Regeringen har upprätthållit starka ekonomiska incitament för utbildning men tagit bort incitament för forskning. Detta sätter ytterligare press på fri forskning. Av den senaste undersökningen om arbetstid inom akademien framgår att anställda i kombinerade akademiska befattningar, (docenter och professorer), lägger cirka 30 % av en total arbetsvecka på 46,8 timmar på FoU. Det motsvarar 14 timmar i veckan, medan de 70 % som går till

---

<sup>40</sup> [Indikatorrapporten](#) figur 2.1 j.

<sup>41</sup> Hälften av den akademiska personalen säger sig vara tvungna att skaffa externa forskningsmedel (Nordisk institutt for studier av innovasjon, forskning og utdanning (NIFU), rapport 2019:2, sid. 25-26).

andra arbetsuppgifter uppgår till 32,7 timmar. Det betyder att de i genomsnitt har fem timmar tillgängliga för FoU under en normal vecka (av 37,5 arbetstimmar). Forskning blir därmed en arbetsuppgift som behöver skötas utanför ordinarie arbetstid. Med minskad tid för FoU på arbetsschemat blir det ännu mindre tid för forskning – åtminstone för forskare som inte lyckas få in extern finansiering.

En tydlig förskjutning mot mer extern finansiering har stor inverkan på utvecklingen av forskning och på vilka akademiska ämnesområden, frågeställningar och individer som utvecklas och inte. Det skapar svårigheter för två av syftena med akademisk frihet, nämligen möjligheten att vara ett kritiskt korrektiv och säkerställning av ett brett spektrum av kunskap för att hantera oförutsedda händelser. Kanske även vetenskaplig praxis och integritet. Flera internationella studier visar att konkurrens leder till mer oärlighet och "sensationella" resultat, medan den forskning som är mer internt kritisk, som att utföra replikeringsstudier och liknande, underfinansieras systematiskt. En relaterad risk när lärosäten i allt högre grad förlitar sig på kontraktintäkter är att lärosäten prioriterar forskning som tillgodoser kundernas behov och intressen på bekostnad av mer kritisk forskning.

Med extern finansiering kommer externa intressen och därmed eventuella intressekonflikter. Det kräver mycket hög integritet och standarder även från beviljande myndigheter för att säkerställa oberoende och kritisk forskning.

Forskarnas otrygghet är ett allvarligt internationellt problem som har fått stor uppmärksamhet på sistone. Bättre arbetsvillkor för anställda inom alla branscher är kännetecknande för de nordiska länderna, och tillsvidareanställning är normen i Norge. Det finns därför en hög grad av anställningstrygghet i Norge, även för akademisk personal. I vår undersökning bland fackliga företrädare är det alltså också relativt få som anser att anställningstrygghet generellt sett är ett problem. En av konsekvenserna av mer extern finansiering är dock mindre förutsägbarhet och minskad anställningstrygghet för forskare som är beroende av extern finansiering. En betydande del av norsk forskning är också beroende av människor med otrygg anställning.<sup>42</sup> Detta är ett hot mot kvaliteten på forskning och högre utbildning och mot den akademiska friheten. Doktorander utgör en stor andel av gruppen tillfälligt anställda inom högskolesektorn men definieras som "under forskarutbildning" och inkluderas normalt inte i prekariatet. Förutom dessa är var fjärde akademiker vid norska lärosäten tillfälligt anställd.<sup>43</sup>

Forskare utan fast och trygg anställning är mer beroende av andra, (kollegor, arbetsgivare, finansiärer). Naturligtvis är de därmed mer utsatta för press och har mindre möjlighet att fritt välja ämne och metod för sin forskning. I sådana situationer kan det finnas forskningsetiska såväl som konformitetsskapande utmaningar. Eftersom konkurrensen om fasta tjänster och finansiering är så tuff så "tvingas" många in på områden och frågor de anser har större möjlighet att få finansiering eller att få säkrare resultat. Vissa lockas också av genvägar eller fusk. Akademiska "grindvakter" kan i sådana sammanhang bidra till utbildning i akademisk standard, men kan samtidigt kväva nytänkande och kreativitet. Vissa etablerade forskare kanske har en egen agenda och utövar påtryckningar på yngre forskare kopplade till dataanvändning, medförfattarskap och forskningsmetoder, även kallad intellektuella trakasserier.<sup>44</sup> De kan också ha intresse av att påverka rekryteringen och sammansättningen av akademiska miljöer och därmed potentiellt också vara hinder för en idealisk

---

<sup>42</sup> Proba samfunnsanalyse, Rapport 2023-07

<sup>43</sup> Officiell statistik för 2023 visar att 23 procent av den akademiska personalen, (förutom doktorander och forskarassistenter), hade tidsbegränsad anställning. <https://www.forskerforbundet.no/midlertidig-ansettelse/statistikk>

<sup>44</sup> Cf. Reports from RINO (Research Integrity in Norway) and Solbakk & Holm «Forskningsskultur på avveie: om toppforskning og publiseringssjag», Published in [Krono.no onsdag 01.11.2023 - 09:59](https://www.krono.no/onsdag/01.11.2023-09:59).

forskningsfrihet. En av tre av våra lokala förtroendevalda anser att det egna lärosätet inte i tillräcklig utsträckning upprätthåller en transparent och meritbaserad rekrytering (Figur 5).

## 6. Akademisk frihet i Sverige

Akademisk frihet är en hörnsten i strävan efter kunskap, innovation och samhällsutveckling. Detta kapitel, skriven av Sveriges Universitetslärare och Forskare (SULF), ger en sammanfattning av det nuläget för akademisk frihet, de utmaningar den står inför och fackliga strategier för att stärka och skydda denna viktiga princip. Vi lyfter fram behovet av samordnade åtgärder för att försvara den akademiska friheten mot hot som finns både inom och utanför den akademiska världen.

### 6.1 Juridiskt skydd - de jure-status

Den svenska grundlagen skyddar forskningsfrihet i regeringsformen genom följande bestämmelse: "Forskningens frihet är skyddad enligt bestämmelser som meddelas i lag". Högskolelagen utvecklar detta genom att ange att forskningsfrågor får väljas fritt, forskningsmetoder får utvecklas fritt och forskningsresultat får publiceras fritt.

Även om motsvarande reglering av den högre utbildningens frihet inte finns i grundlagen, har den akademiska friheten sedan 2021 uttryckligen funnits med i högskolelagen med följande lydelse: "I högskolornas verksamhet ska som allmän princip gälla att den akademiska friheten ska främjas och värnas."

Akademisk frihet finns nu inskriven i högskolelagen. Detta är positivt, men det räcker inte. Regeringen och riksdagen måste också säkerställa rätten för lärare och forskare att känna sig trygga i att presentera alla former av fakta och vetenskapligt förankrad kunskap i klassrummet och i det offentliga samtalet. Denna rättighet behöver upprätthållas och skyddas i grundlagen, eftersom lärosätena ensamma inte kan garantera och skydda lärares och forskares möjligheter att fritt söka och sprida kunskap.

För att säkra akademisk frihet och långsiktig demokratisk stabilitet har Sveriges förenade studentkårer (SFS), Sveriges universitets- och högskoleförbund (SUHF), Sveriges unga akademi (SUA) och Sveriges Universitetslärare och Forskare (SULF) beslutat att arbeta tillsammans för att få till stånd en grundlagsändring. I Sverige är forskningsfriheten grundlagsskyddad, men denna frihet omfattar inte friheten för högre utbildning eller friheten för lärosätena själva. Läs mer om detta samarbete på [sulf.se/frihet](http://sulf.se/frihet).<sup>45</sup>

### 6.2 Politisk och ekonomisk påverkan

Ett återkommande tema i diskussionen om akademisk frihet är politisk och ekonomisk påverkan på forskning och högre utbildning. Svenska lärosäten är till stor del beroende av externa medel för forskning: mindre än hälften av deras forskningsintäkter utgörs av direkta statliga anslag. I stället för att ha finansierad forskningstid inom sin anställning måste forskare i Sverige i allmänhet söka anslag från statliga eller privata forskningsfinansiärer, ofta inom områden som har öronmärkts utifrån politiska prioriteringar.

Högskoleutbildningens innehåll regleras i högskoleförordningen, som i allt högre grad innehåller politiskt motiverade preciseringar av utbildningsresultat. Till exempel kännetecknas lärarutbildningen och utbildningen inom socialt arbete av en hög grad av politisk mikrostyrning. Sammantaget innebär detta att både forskning och högre utbildning är mycket sårbara för politisk inblandning, och den akademiska friheten förutsätter därför frivillig återhållsamhet på politisk nivå. Det innebär att det

---

<sup>45</sup> [sulf.se/frihet](http://sulf.se/frihet)

fungerar bra så länge som politikerna har akademins bästa för ögonen. Om och när politiker vill utöva strängare kontroll över innehållet och inriktningen av undervisning och forskning har de möjlighet att göra det.

Akademisk frihet står inför en rad utmaningar, från politiska och ekonomiska påtryckningar till hot och trakasserier mot enskilda forskare och lärare. Globala trender tyder på ökande politisering av forskning, där vetenskapligt arbete ifrågasätts eller motarbetas på ideologiska grunder. I Sverige utgör osäkra anställningsvillkor, inklusive det växande beroendet av extern finansiering, ett strukturellt hot mot forskarnas förmåga att bedriva oberoende forskning.

### **6.2.1 SULF-rapport om akademisk frihet**

Våren 2023 publicerade SULF en skrift om akademisk frihet i Sverige, skriven av Shirin Ahlbäck Öberg, professor i statsvetenskap vid Uppsala universitet.<sup>46</sup>

Rapporten tar upp frågan om politisk styrning av högre utbildning och forskning som ett hot mot den akademiska friheten. Den påpekar att politisk detaljstyrning av utbildningsinnehåll och forskningsfokus kan begränsa akademins oberoende och därmed begränsa den akademiska friheten. Även om akademisk frihet nämns i generella termer i den svenska grundlagen saknas konkret skydd för högre utbildning, vilket gör systemet sårbart för politiska beslut som direkt kan påverka utbildningens och forskningens innehåll och kvalitet.

Särskilt problematiskt är detta i förhållande till politiska överenskommelser som uttryckligen innefattar reglering av utbildningsinnehåll, såsom regeringsbildningsavtalen som går under benämningarna Januariavtalet och Tidöavtalet. Rapporten understryker att detta är en utveckling som undergräver de grundläggande principerna för akademisk frihet.

För att motverka dessa tendenser föreslår rapporten starkare grundlagsskydd för den akademiska friheten, för både forskning och undervisning, tillsammans med en tydligare åtskillnad mellan högskolepolitik och akademisk styrning, för att säkerställa en fri och oberoende högskolesektor.

### **6.2.2 UKÄ-rapport om akademisk frihet**

I maj 2024 publicerade Universitetskanslersämbetet (UKÄ) en rapport med titeln "Akademisk frihet i Sverige". Rapporten skrevs på uppdrag av regeringen, med direktiv att specifikt granska den akademiska friheten inom lärosätena, med fokus på relationerna mellan forskare, lärare och doktorander och deras arbetsgivare. Rapporten konstaterar att den akademiska friheten i Sverige generellt är stark, men det finns några slående slutsatser.<sup>47</sup>

I en undersökning riktad till akademisk personal svarade hälften av lärarna, forskarna och doktoranderna att den akademiska friheten vid svenska universitet utmanas. Den högsta andelen sådana svar återfanns inom samhällsvetenskap, humaniora och konstnärliga ämnen, där nästan 7 av 10 svarade att den akademiska friheten utmanas. På en fritext följdfråga fick UKÄ cirka 2000 svar. Det mest intressanta här är att de vanligaste typerna av svar faller utanför ramarna för direktivet för denna rapport, som skulle handla om akademisk frihet inom lärosätena.

---

<sup>46</sup> På svenska: [https://sulf.se/app/uploads/2023/03/Skrift\\_akademiskfrihet\\_2023\\_uppaterad\\_27mars\\_23.pdf](https://sulf.se/app/uploads/2023/03/Skrift_akademiskfrihet_2023_uppaterad_27mars_23.pdf)

På engelska: [https://sulf.se/app/uploads/2023/04/Skrift\\_akademiskfrihet\\_2023\\_engelska\\_web.pdf](https://sulf.se/app/uploads/2023/04/Skrift_akademiskfrihet_2023_engelska_web.pdf)

<sup>47</sup>

<https://www.uka.se/download/18.427c7de418f38533f7357/1715751054520/Akademisk%20frihet%20i%20Sverige.pdf>

Det vanligaste svaret på frågan om hur den akademiska friheten utmanas idag var varken cancelkultur, som dåvarande Utbildningsministern hade tidigare framfört, eller otrygga anställningar, som ofta lyfts fram av fackföreningsrörelsen. Endast 1 procent nämnde otrygga anställningar som en utmaning för den akademiska friheten, och färre än 1 procent nämnde cancelkultur. I stället uppgav 29 procent av de tillfrågade att politisk styrning och politisk påverkan i allmänhet var de största utmaningarna för den akademiska friheten. Nästan lika många, 28 procent, nämnde forskningsfinansieringssystemet som det stora problemet. Tio procent tog upp konformitet som en utmaning, det vill säga pressen att anpassa sig till normer, att hålla sig inom etablerade fält och metoder och att undvika vissa frågor.

UKÄ-rapporten tar också upp frågan om stöd från lärosätena när den enskildas akademiska frihet upplevs vara hotad. En stor majoritet, 8 av 10, uppgav att de fick inget eller otillräckligt stöd när de sökte hjälp från sitt lärosäte.

### **6.2.3 Osäkerhet och otrygghet – en rapport från SULF**

Den höga andelen tidsbegränsade anställningar inom akademien skapar en osäker arbetsmiljö där forskare ofta brottas med rädsla för uppsägning och brist på långsiktig planering.

Att många forskare och lärare har tidsbegränsad anställning skapar en osäkerhet som kan avskräcka dem från att forska i kontroversiella eller politiskt känsliga ämnen. Denna osäkerhet kan leda till självcensur och en ovilja att delta i offentlig debatt, vilket undergräver den akademiska frihetens kärnvärden.

SULF-rapporten "I skuggan av osäkerheten: om externfinansiering, osäkra anställningar och arbetsmiljö på universitet och högskolor" undersöker sambanden mellan extern finansiering, otrygga anställningar och den organisatoriska arbetsmiljön för forskare och universitetslärare.<sup>48</sup> Nedan följer en sammanfattning av resultaten och hur de kan påverka den akademiska friheten:

**Externfinansiering av forskning.** Externfinansiering kan ses som en möjlighet för forskare att bedriva sin forskning. Men rapporten visar att externfinansiering är också en stor källa till stress och innebär en risk för att forskningen styrs av finansiärernas trender och intressen snarare än av forskarnas egna åsikter.

Forskare upplever ett stort tryck att skaffa externfinansiering, vilket kan leda till att de avviker från sina kärnintressen för att i stället forska om populära ämnen eller trender som de bedömer att det blir lättare att få finansiering för.

**Arbetsmiljön.** Den organisatoriska arbetsmiljön för forskare och universitetslärare påverkas av faktorer som krav, styrning, social sammanhållning och erkännande. Kvinnor och personer som är födda utanför Sverige upplever generellt en sämre arbetsmiljö än män och personer födda i Sverige.

Arbetsbelastningen för forskare och universitetslärare är hög och kan vara påfrestande, särskilt med tanke på den osäkra anställningssituationen och behovet att söka externfinansiering.

---

<sup>48</sup> Hela rapporten på svenska: [https://sulf.se/app/uploads/2021/05/SULF-rapport\\_iskugganavosakerheten\\_27maj\\_21\\_webb.pdf](https://sulf.se/app/uploads/2021/05/SULF-rapport_iskugganavosakerheten_27maj_21_webb.pdf)

Kort version av rapporten på svenska: [https://sulf.se/app/uploads/2021/05/SULF\\_kort\\_version\\_i-skuggan-av-osakerheten\\_27\\_maj\\_21\\_webb.pdf](https://sulf.se/app/uploads/2021/05/SULF_kort_version_i-skuggan-av-osakerheten_27_maj_21_webb.pdf)

Kort version av rapporten på engelska: [https://sulf.se/app/uploads/2021/05/SULF\\_short\\_version\\_theshadowofuncertainty\\_May27\\_21\\_webb.pdf](https://sulf.se/app/uploads/2021/05/SULF_short_version_theshadowofuncertainty_May27_21_webb.pdf)

Sammanfattningsvis belyser rapporten en komplex dynamik mellan externfinansiering, otrygga anställningar och den organisatoriska arbetsmiljön för forskare och universitetslärare. Dessa faktorer kan begränsa den akademiska friheten genom att påverka forskarnas möjligheter att utöva sina egna forskningsintressen och att utöva inflytande över sitt arbete.

**Nedmontering av kollegiala processer.** Det kollegiala beslutsfattandet på svenska lärosäten har stått inför flera utmaningar sedan autonomireformen 2011, då universitet och högskolor fick ökad självständighet.

Efter autonomireformen upplevde många lärosäten en centralisering av beslutsfattandet, vilket flyttade vissa beslut från kollegiala organ till universitetsledning eller enskilda tjänstemän. I vissa fall har detta minskat den akademiska personalens inflytande över beslut som rör utbildning och forskning.

Autonomireformen har också lett till förändringar i ledarskapsstrukturen på många lärosäten. Rektorer och andra personer i ledningspositioner har fått större makt och ansvar, vilket påverkar den traditionella kollegiala modellen där beslut fattas genom konsensus bland akademiska kollegor.

Generellt sett har de kollegiala beslutsstrukturerna avvecklats på högskolor och nya universitet och finns kvar endast på de äldre flerfakultetsuniversitet.

### 6.3 Hot, hat och otillbörlig påverkan

I mars 2024 skickade SULF ut en enkät till aktiva medlemmar med frågor om hot, hat och otillbörlig påverkan.<sup>49</sup> Undersökningen besvarades av 3 000 personer, vilket gav en svarsfrekvens på 16 procent. Även om svarsfrekvensen är låg överensstämmer resultaten med flera andra studier i Sverige, vilket ökar undersökningsresultatets tillförlitlighet.

Nästan hälften av de tillfrågade rapporterade att de hade upplevt oegentligheter, allt från olämpliga vädjanden om empati och lojalitet till hotfulla meddelanden och fysiska konfrontationer. Rapporten kartlägger omfattningen, formerna och källorna till dessa negativa upplevelser och undersöker varför många väljer att inte rapportera dem. Vidare diskuteras åtgärder och stöd samt behovet av enhetliga strategier för att stärka skyddet för och stödet till dem som drabbas. Genom att ta upp dessa frågor vill SULF bidra till en nödvändig kulturförändring inom den akademiska världen, mot en arbetsmiljö där alla kan känna sig trygga och respekterade för att säkerställa att forskare och universitetslärare kan utföra sitt arbete med hög kvalitet.

**Omfattning och form av kränkning.** Nästan hälften (44 procent) av de tillfrågade uppger att de blivit utsatta för hot, hat eller otillbörlig påverkan.

**Källor till hot och hat.** Majoriteten av de drabbade angav studenter (56 procent) och kollegor (52 procent) som källor till dessa negativa upplevelser, vilket understryker att hot och hat till övervägande del är interna frågor.

Adjunkter, lektorer och professorer rapporterar en högre förekomst av hot och hat från studenter, medan doktorander, postdoktorer och forskare rapporterar en högre grad av kränkning från kollegor.

Av de som rapporterade någon form av hot, hat eller otillbörlig påverkan var de två vanligaste formerna *olämpliga eller besvärande vädjan om empati eller lojalitet* (60 procent) och *andra former av otillbörliga påtryckningar* (43 procent).

Bland respondenterna som rapporterade att de blivit utsatta för hot, hat eller otillbörlig påverkan av en kollega var de vanligaste formerna *olämpliga eller besvärande vädjan om empati eller lojalitet* (61

---

<sup>49</sup> En rapport förväntas publiceras under andra halvan av 2024.



procent) och *andra former av otillbörliga påtryckningar* (59 procent). Bland de som rapporterade att de blivit utsatta för hot, hat eller otillbörlig påverkan av en student var de vanligaste formerna *olämpliga eller besvärande vädjan om empati eller lojalitet* (70 procent) och *hotfullt digitalt eller fysiskt meddelande* (39 procent).

121 personer rapporterade att de har blivit utsatta för hot, hat eller otillbörlig påverkan från allmänheten. I denna grupp var de vanligaste formerna *hotfullt digitalt eller fysiskt meddelande* (67 procent) och *olämpliga eller besvärande vädjan om empati eller lojalitet* (57 procent).

11 personer rapporterade att de har blivit utsatta för fysiskt våld. Förövarna i dessa fall var allmänheten (1 av 11), kollegor (9 av 11) och studenter (6 av 11).

88 personer rapporterade att de har blivit utsatta för förföljelse. Förövarna i dessa fall var allmänheten (14 av 88), kollegor (68 av 88), okända personer (10 av 88), personer från andra lärosäten (11 av 88) och studenter (36 av 88).

Både SULF-rapporten och UKÄ-rapporten om akademisk frihet i Sverige visar att många som har blivit utsatta för hot och hat, eller som anser att deras akademiska frihet har hotats, väljer att inte anmäla händelsen eller känner att de inte får det stöd de skulle ha behövt från sina lärosäten. Nedan följer en sammanfattning av sambanden mellan SULF-rapporten och delar av UKÄ-rapporten. Det är anmärkningsvärt att förekomsten av trakasserier från kollegor är så hög, vilket tyder på att det systematiska arbetsmiljöarbetet inte fungerar som det ska.

**Rapportering och uppföljning.** Enligt SULF:s undersökning valde majoriteten (57 procent) av de som utsatts för hot, hat eller otillbörlig påverkan att inte anmäla händelsen till sitt lärosäte. De som rapporterade incidenten angav att de fick följande stöd eller uppföljning, (kategoriserade från fritextsvar):

- Ingen åtgärd eller support (ca 30 procent)
- Stödsamtal och psykologiskt stöd (ca 25 procent)
- Polisanmälan och rättsliga åtgärder (ca 15 procent)
- Förändringar i kommunikation och arbetsmiljö (ca 20 procent)
- Stöd från kollegor och ledning (ca 10 procent)

Svaren visar att det finns stor variation i hur dessa incidenter hanteras. Det talar för ett behov av förebyggande arbete och tydligare riktlinjer för hur man ska hantera hot, hat och otillbörlig påverkan. Fritextsvaren tyder på att psykologiskt stöd och rådgivning är viktiga inledande åtgärder. Detta understryker vikten av att erbjuda hjälp och stöd utan dröjsmål.

**Varför folk inte rapporterar.** De som angav att de inte rapporterade händelserna till lärosäten angav följande skäl:

- Jag hanterade det själv (42 procent)
- Jag såg händelserna som en del av mitt jobb (40 procent)
- Jag såg händelserna som oviktiga (15 procent)
- Det skulle inte leda till något att rapportera händelserna (41 procent)
- Jag visste inte vem jag skulle vända mig till (14 procent)
- Jag ville/orkade inte gå igenom processen (23 procent)
- Jag saknade förtroende för den instans rapporten skulle gå till (22 procent)
- Jag vågade inte (9 procent)

- Jag ville undvika uppmärksamhet i media (6 procent)
- Annat (6 procent)

Analys av fritextsvaren visar att bristande tillit till institutionella processer, rädsla för negativa konsekvenser och en kultur som normaliserar vissa negativa beteenden är viktiga faktorer som avskräcker människor från att rapportera negativa incidenter.

**UKÄ-rapporten: Rapportering och uppföljning.** Bland de lärare, forskare och doktorander som upplevt hot mot sin akademiska frihet har mindre än en fjärdedel (23 procent) sökt stöd från sitt lärosäte. Även bland de som vet var de kan söka stöd har en relativt hög andel, 58 procent, inte gjort det. Av de som sökte stöd uppgav endast 17 procent att de fick tillräckligt stöd, 54 procent uppgav att de fick stöd men inte tillräckligt, och 27 procent uppgav att de inte fick något stöd alls.

Både SULF-undersökningen och UKÄ-rapporten tyder på att många inte vänder sig till sin arbetsgivare när de utsätts för hat, hot, otillbörlig påverkan eller upplever att sin akademiska frihet utmanas. Det finns en klyfta mellan hur institutionerna uppfattar sina insatser och lärarnas och forskarnas faktiska erfarenheter.

Sverige har en solid rättslig ram för att skydda den akademiska friheten, men betydande utmaningar kvarstår, särskilt när det gäller politiska och ekonomiska påtryckningar, otrygga anställningar och otillräckligt institutionellt stöd för medarbetare som utsätts för hot eller trakasserier. Att stärka det konstitutionella skyddet och ta itu med sårbarheterna inom finansieringsstrukturer och akademisk styrning är avgörande steg för att säkerställa verklig akademisk frihet. Samarbete mellan nyckelintressenter behövs för att säkerställa denna princip, som är nödvändig för fortsatt oberoende och integritet för den högre utbildningen i Sverige.

## 7. Akademisk frihet i Nordens: sammanfattning, slutsatser och rekommendationer

Akademisk frihet är en förutsättning för demokratiska samhällen. Akademisk frihet ger forskare möjligheten att utforska, utmana och sprida kunskap utan extern inblandning, vilket främjar kritiskt tänkande och innovation. Den vetenskapliga forskningens integritet och trovärdighet är beroende av denna grundläggande frihet. Den akademiska friheten skyddas enligt internationell och europeisk rätt som en grundläggande frihet och en mänsklig rättighet, vilket framgår av kapitel 1.2 ovan. Att skydda den akademiska friheten innebär alltså att skydda ett samhälle byggt på kunskap, demokrati och mänskliga rättigheter. Att försvara den akademiska friheten bidrar till långsiktig samhällsutveckling.

Fackliga organisationer arbetar hårt för att akademisk frihet ska respekteras och främjas, både inom och utanför akademien. Denna rapport, författad av representanter för nordiska fackförbund, har utforskat tillståndet för akademisk frihet i Danmark, Finland, Island, Norge och Sverige. Den har beskrivit de rättsliga ramarna, praktiska tillämpningarna och gemensamma utmaningarna för akademiker i dessa länder. Rapporten betonar vikten av akademisk frihet för demokrati, mänskliga rättigheter och samhällsutveckling, och den belyser den avgörande roll som lärosäten och regeringar spelar för att upprätthålla dessa friheter.

### 7.1 Observationer och utmaningar

De nordiska länderna är erkända för att upprätthålla akademisk frihet genom starkt engagemang för demokratiska värderingar, robusta rättsliga ramar, högt förtroende för den offentliga förvaltningen och betoning av utbildning som en allmännytta. Dessa element är väsentliga för att främja oberoende och innovativa akademiska gemenskaper och måste bevaras och stärkas för att kunna fortsätta bidra till att främja kunskap och samhällsutvecklingen.

Skyddet av den akademiska friheten varierar avsevärt mellan de nordiska länderna, vilket återspeglar olika synsätt på att värna om denna väsentliga princip inom högre utbildning. I Danmark till exempel skyddar den nuvarande högskolelagstiftningen främst forskningsfriheten, medan i både Norge och Sverige omfattar högskolelagstiftningen uttryckligen akademisk frihet. Finland, å andra sidan, erbjuder ett starkt skydd för både forsknings- och undervisningsfriheten genom att förankra dessa rättigheter på grundlagsnivå.

Den nordiska modellen, som bygger på en relativt stor offentlig sektor och välfärdsstatsprincipen, erbjuder statliga universitet och högskolor med kostnadsfri utbildning för medborgare och varaktigt bosatta. Att säkerställa tillräcklig offentlig finansiering, akademisk frihet och institutionell autonomi ses i allmänhet som ett sätt att främja gemensam nytta. Baksidan av detta är viss politisk styrning av de offentligt finansierade lärosätena. Den framtida överlevnaden av denna modell är beroende av att de nordiska länderna förblir sunda demokratier med politiker som delar dessa värderingar. Om detta ifrågasätts blir det rättsliga skyddet för den akademiska friheten allt viktigare.

Generellt sett har de nordiska länderna rättsliga ramar som skyddar den akademiska friheten. Detta inkluderar grundlagsbestämmelser i Finland och Sverige och särskilda lagar om högre utbildningen i samtliga länder. I kombination med de bindande bestämmelserna i internationell och europeisk rätt, överenskommelserna i Bolognaprocessen och institutionella riktlinjer ger de rättsligt skydd för flera aspekter av akademisk frihet. Det som generellt skyddas av lag är institutionell autonomi och den individuella forsknings- och utbildningsfriheten. Akademikers rätt att fritt tala, skriva och publicera om ämnen relaterade till deras forskning är också skyddad juridiskt i lagstiftning om yttrandefrihet. I praktiken kan dock både externa och interna påtryckningar påverka viljan att bidra till samhällsdebatten. Hög etisk standard sägs vara ett kännetecken för den nordiska akademien, men mer kan göras för att upprätthålla integriteten och ansvarsskyldigheten i forskning och undervisning. Det

finns dock aspekter av akademisk frihet som inte uttryckligen nämns i juridiska normer, och som därför tenderar att kringgås. Det måste åtgärdas.

Nedan följer en kort sammanfattning av huvuddragen i varje land, följt av en presentation av några gemensamma utmaningar.

**Danmark.** Den danska universitetslagen betonar både institutionell och individuell akademisk frihet. Ledningsmodellen som infördes 2003 har dock minskat medarbetarnas inflytande. Det finns oro kring frågor som top-down ledarskap, anställningstrygghet och externfinansieringens inverkan på forskningsberoende.

**Finland.** Finlands dubbla modell för högre utbildning skiljer mellan forskningsuniversitet och yrkeshögskolor. Vid universiteten är den akademiska friheten väl skyddad i lagen, men det finns mindre skydd för yrkeshögskolorna. Tidsbegränsade eller tillfälliga anställningar, tenure track-systemet och överberoende av kvantitativa indikatorer och resultatbaserad finansiering utgör betydande utmaningar.

**Island.** Islands akademiska frihet är i allmänhet väl skyddad i lag, men står inför unika utmaningar kopplade till storleken på dess akademiska gemenskap och de begränsade resurserna. Landets lärosäten är starkt beroende av extern finansiering, vilket kan påverka forskningsprioriteringar. Dessutom kan det akademins ringa storlek leda till intressekonflikter och en brist på mångfald när det gäller forskningsämnen och tillvägagångssätt.

**Norge.** Norges rättsliga ramverk ger starkt skydd för den akademiska friheten, men praktiska utmaningar kvarstår, till exempel att det inte finns tillräcklig finansiering för oberoende forskning, att ledningar tar sig allt större befogenheter och att bättre stöd mot externa påtryckningar och trakasserier behövs.

**Sverige.** Sverige rankas högt när det gäller akademisk frihet men står inför liknande utmaningar när det gäller ledningsmodeller och externt finansieringstryck. Osäkra anställningar, restriktiva immigrationsregler och polarisering av det offentliga samtalet bidrar alla till självcensur. Som myndigheter står statliga lärosäten under regeringen, vilket betyder att institutionell autonomi har varit beroende av politisk självbehärskning.

### **7.1.1 Gemensamma utmaningar**

Akademisk frihet står inför flera utmaningar i de nordiska länderna:

**Resursfördelning och forskningsfinansiering.** Det ökande beroendet av extern finansiering och konkurrensutsatta anslag kan begränsa omfattningen av oberoende och nyfikenhetsdriven forskning. Forskare kan tvingas driva snäva projekt anpassade till finansieringsprioriteringar snarare än att engagera sig i mer ambitiös forskning med stor potentiell inverkan på samhället och/eller vetenskapen. Vissa ämnesområden och forskningsfärer riskerar också att bli nedprioriterade och att ebba ut i flera nordiska länder.

**Institutionell autonomi kontra externa påtryckningar och inflytande.** Politiska, kommersiella och ideologiska påtryckningar hotar den akademiska forskningens oberoende. Det finns bevis för att det har förekommit sådana påtryckningar i samtliga nordiska länder. De flesta nordiska lärosäten är statliga, vilket innebär att de står under politisk reglering och styrning. Eftersom nyttan och resultaten av högre utbildning och forskning är långsiktiga är det frestande för politiker och regeringar att söka kortsiktiga lösningar genom mer riktade statliga medel och ett mer interventionistiskt förhållningssätt till styrningen av högskolesystemet. Det finns en ständig risk för att institutionell autonomi åsidosätts och att lärosäten överbelastas med snävt definierade nya uppgifter på bekostnad av den fria strävan efter och spridningen av kunskap. Behovet av att öka konkurrenskraften på globala marknader kan ha flyttat fokus från ambitiös och disruptiv forskning med potential att ge långsiktiga fördelar till tillämpad vetenskap som ger inkrementella förbättringar och kortsiktiga fördelar.

**Anställning och anställningstrygghet.** Tidsbegränsade anställningar och osäkra anställningsvillkor undergräver den akademiska friheten. Akademiker med tidsbegränsad anställning eller som är helt beroende av extern finansiering kan känna sig pressade att uppfylla förväntningarna från den institutionella ledningen eller från finansiärer, och de kan inte planera för långsiktig och banbrytande forskning. Bristen på anställningstrygghet och den upplevda osäkerheten är helt klart också problem för fri och öppen spridning av akademisk kunskap och idéer. Detta anses vara ett stort problem även i de nordiska länderna.

**Kollegial styrning kontra ledningsstyrning.** Skiftet mot ledningsmodeller inom universitetsstyrning har minskat den akademiska personalens inflytande i beslutsprocesser. Denna förändring har varit mer uttalad i Danmark där externa styrelseledamöter ofta har betydande kontroll, och i Finland där universitetsrektorn har stora ledningsbefogenheter, men ses som en utmaning i samtliga nordiska länder.

**Yttrandefrihet och spridningsfrihet.** Akademiker står inför utmaningar att fritt presentera sina forskningsresultat och delta i offentliga debatter. Fall av trakasserier, smutskastningskampanjer och institutionell kritik mot kontroversiell forskning visar på behovet av starkare skydd för yttrandefriheten för studenter och personal i samtliga nordiska länder. Att säkra detta i nationell lagstiftning skulle ge starkare skydd mot politiska påtryckningar och inblandning och därigenom stärka universitetens otvetydiga oberoende av externa intressen. Dessutom skulle det ge ett tydligare, mer specifikt skydd för friheten att undervisa och för yttrandefriheten för både anställda och studenter. Detta rättsliga skydd behövs för att förhindra att universiteten begränsar yttrandefriheten för sina akademiker som respons på sociala eller politiska påtryckningar, inklusive ökade krav att motverka "stötande" uttalanden. Genom att säkerställa ett robust skydd av den akademiska friheten skulle en sådan lag bidra till att bevara högskolans avgörande roll som en hörnsten i samhället och därmed främja utvecklingen och spridningen av kunskap och strävan efter sanning.

## 7.2 Rekommendationer

För att säkerställa och stärka den akademiska friheten bör de nordiska länderna se till att deras lagar och regelverk klarar uppgiften. Följande rekommendationer utgör ett ramverk för att säkerställa ett omfattande skydd av den akademiska friheten i de nordiska författningarna och andra relevanta nationella lagar och i enlighet med de nordiska ländernas internationella och europeiska rättsliga förpliktelser.

### 7.2.1 Rekommendationer till nordiska universitet och högskolor

- Skydda anställningstryggheten och sunda arbetsförhållanden för akademisk personal. Tillsvidareanställning bör vara normen om inte syftet med tjänsten är att utbilda nya forskare eller lärare. Underlätta tydliga vägar till fast anställning för alla med tidsbegränsad anställning. Var inte beroende av otryggt arbete.
- Respektera och skydda friheten för forskning, undervisning och lärande som individuella rättigheter som innehas av alla forskare, utbildare och studenter.
- Upprätthåll eller inrätta kollegiala organ med verklig beslutsmyndighet på alla organisatoriska nivåer på lärosätet för att följa principerna för kollegial styrning. Se till att akademiska ledare väljs eller utses på ett sätt som säkerställer att deras mandat bygger på samtycke från personal och studenter.
- Underlätta för vetenskaplig kunskapsspridning. Se till att akademisk personal har tid och resurser att publicera sin forskning och delta i den offentliga debatten.
- Upprätta rutiner för att skydda personalen mot trakasserier och hot. Upprätthåll en nolltoleransinställning till hot och trakasserier mot personal och ge stöd till personal som drabbas av hot eller trakasserier, även när dessa inträffar utanför campus eller online.
- Uppmuntra och underlätta för öppna diskussioner om internpolitik och interna angelägenheter.

- Främja en kultur av akademisk integritet genom att upprätthålla en hög standard för forskningsetik, att utveckla akademiskt oberoende och att säkerställa transparenta och meritbaserade rekryterings- och befordransprocesser.
- Underlätta forskningsmångfald och stödja småskalig nyfikenhetsdriven forskning för att upprätthålla ett brett kunskapsspektrum och möjlighet till kritisk distans.
- Öka medvetenheten om alla aspekter av akademisk frihet genom informationsspridning och debatter för studenter, personal och allmänheten.

## **7.2.2 Rekommendationer till de nordiska regeringarna**

### **Konstitutionella skydd**

- Säkerställ att grundlagen och nationella lagar skyddar akademisk frihet.
- Konstitutionella skydd bör skydda mot politisk inblandning i akademisk frihet, institutionell autonomi och principen om offentligt ansvar för högre utbildning.

### **Respekt för internationell och europeisk lag**

- Införliva skyldigheter enligt internationell och europeisk lag i nationell lagstiftning. Förankra principerna och andan i Unescos rekommendation om ställningen för undervisningspersonal inom högre utbildning (1997) i nationell lagstiftning.
- Säkerställ att nationella lagar och deras efterlevnad återspeglar de åtaganden som gjorts enligt internationella avtal och europeisk lag för att ge tydligt rättsligt skydd för akademisk frihet och forskares rättigheter.
- Verka för ett starkare skydd för akademisk frihet på EU-fördragsnivå

### **Rättsliga bestämmelser om akademisk frihet**

- Grundlagsskydd bör kompletteras med särskilda lagbestämmelser som säkerställer friheten att undervisa, studera, forska och sprida kunskap vid lärosäten.

### **Institutionell autonomi och självstyre**

- Garantera att lärosätens verksamheter är fria från extern politisk, kommersiell eller religiös påverkan för att säkerställa att de kan fatta oberoende akademiska och administrativa beslut.
- Säkerställ att styrningen av lärosätena följer principerna för kollegialt och konsensusbaserat beslutsfattande och respekterar personalens och studenternas individuella friheter.
- Låt lärosätena fritt bestämma omfattningen och innehållet av utbildningarna som de erbjuder

### **Anställningstrygghet och etiska normer**

- Skydda anställningstryggheten för akademisk personal och ta itu med den utbredda användningen av tidsbegränsade anställningar på lärosätena. Underlätta tydliga vägar till fast anställning och befordran.
- Skydda den akademiska friheten i anställningsförhållandet. Etablera starka rättsliga skydd mot orättvis uppsägning, särskilt i fall där akademisk personal blir utsatta på grund av sina forskningsresultat eller offentliga uttalanden.
- Upprätta nationella ramar för rapportering och utredning av trakasserier och hot mot forskare.

### **Offentlig finansiering**

- Säkerställ akademisk frihet genom tillräcklig och stabil offentlig finansiering av lärosätena.
- Säkerställ att en betydande del av offentliga forskningsanslag tilldelas till lärosäten som basanslag.
- Säkerställ att offentliga forskningsanslag som är konkurrensutsatta fördelas utifrån vetenskaplig kvalitet och potential snarare än forskningsämnen eller publiceringssättet.

## **7.2.3 Rekommendationer till Nordiska rådet och Nordiska ministerrådet**

För att stödja och stärka den akademiska friheten i Norden ytterligare kan Nordiska rådet och Nordiska ministerrådet spela en central roll genom att implementera följande rekommendationer:

### **Norden: En bastion av akademisk frihet**

- Sätt som mål att de nordiska länderna ska erkännas internationellt för vårt utmärkta skydd för den akademiska friheten. Bevaka och rapportera om det.

### **Nordisk deklaration om akademisk frihet**

- Stärk de nordiska regeringarnas engagemang för akademisk frihet genom att utfärda en deklaration om akademisk frihet. Utifrån bästa praxis i de nordiska länderna bör deklarationen förordna ett gemensamt åtagande för akademisk frihet och utgöra ett löfte om att skydda den och dess kärnelement.
- Utifrån de utmaningar som beskrivs i denna rapport bör deklarationen följas av en plan för att förtydliga och förstärka dessa friheter.
- Deklarationen bör vidare innehålla rekommendationer till de nordiska regeringarna, inklusive en harmonisering av ländernas skydd för den akademiska friheten.

### **Nordiskt samarbetsprojekt om akademisk frihet**

- Underlätta, finansiera och främja kollaborativa forskningsinitiativ om akademisk frihet som en del av NordForsk.
- Stödja inrättandet av ett nordiskt centrum för akademisk frihet. Nordiskt centrum för akademisk frihet skulle kunna bedriva forskning om akademisk frihet och ge vägledning och stöd till akademiker som utsätts för trakasserier eller censur. Centret skulle kunna lyfta fram de nordiska länderna som en fristad för akademisk frihet och öka de nordiska ländernas attraktionskraft som bas för forskning och innovation. Dessutom skulle centret kunna erbjuda en plattform för att bevaka och rapportera om akademisk frihet i Norden.
- Underlätta politisk dialog och utbyte av bästa praxis: anordna regelbundna forum och konferenser som samlar beslutsfattare, akademiker och andra intressenter för att diskutera utmaningar och dela bästa praxis för att främja och skydda akademisk frihet. Dessa evenemang kan bidra till ett kollaborativt synsätt för att hantera gemensamma problem och utveckla innovativa lösningar.
- Uppmuntra utvecklingen av gemensamma nordiska plattformar för Open Science, som erkänner akademisk frihet och akademikers immateriella rättigheter.

Genom att implementera dessa rekommendationer kan Nordiska rådet och Nordiska ministerrådet förstärka den akademiska friheten i hela regionen avsevärt och säkerställa att universitet och högskolor fortsätter att bidra starkt till demokrati, innovation och samhällets välbefinnande.

- DM (Danmark)
- Professorsförbundet (Finland)
- Félag háskólakennara (Island)
- Félag prófessora vid ríkisháskóla (Island)
- Forskerforbundet (Norge)
- SULF, Sveriges universitetslärare och forskare (Sverige)

